

મચંદ્ર આસ્થાન.

Omchandra Akhyan.

સ્ત્રી પ્રસિદ્ધ કર્તા.

વીરમગામના રહેવાશી,

૩૬૪૫

ભદ્ર. મણીલાલ, વિ. હરનારાયણ.

ભાવનગર બંદર.

M. H. B. Viramgam.

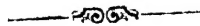
Bhavnagar.

અમદાવાદમાં

આસ્ટોરિયા પ્રેસમાં સડક ઉપર શા. મા. ૦૦૭૦ મકાનમાં

આર્થોદય પ્રેસમાં છાપ્યું.

સંવત. ૧૯૪૫—સને ૧૯૮૯.

કીંમત રૂ. ૧-૨-૦ ટપાલખર્ચ ૦-૧-૦ જુદું.

Price. 1-2-0.

गद संतोपराम.

१ ओफ धि पिस.

भावनगर,

इश्वरस्तु

भंगला—यर

श्री. जगत्पतीना रागेना.

पवित्र जगपति, कइया करो अति.

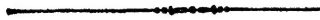
पाणीपाद नेडी हुं कछुं विनती. —टेक.

जयदीनअंहु लकत पत्सला, पावन कर परमेश;

सौर्य रुप जगपाल निराभय. वंदु नित्य हरेश.—पवित्र. १

अगल अविद्या अजं प आलस, अनायार अज्ञान;

ते सर्व कापीने अमने, आपो सदगुणु ज्ञान.—पवित्र. २

અર્પણ પત્રિકા.

શ્રી ગુણ ગણાસંકૃત સદા કૃપાળુ મેહરખાન હ-
રિપ્રસાદ સંતોષરામભાઈ દેશાઈ.

જે. પી. ભાવનગર.

આપ સાહેબ સ્વદેશ સુધારવાને આપનો ઉત્સાહ પુ-
ર્વક પ્રયત્ન વિદ્વજનોને ઉદાર આશ્રય આપવાની ટેવ સુચ-
વતોનો સ્નેહ પુર્વક સત્કાર તથા કાવ્યકળાની પરિક્ષામાં
આપ નીપુણજો હરેક જાતના હુન્નર તેમજ વિદ્યાની વૃદ્ધી
કરવા તરફ માહાન આશ્રય આપોછો. મારા ઉપર આપનો
સ્નેહ વધારે હોવાથી આપનું મુળારક નામ આ ગ્રંથ સાથે
રાખી આ કુસુમચંદ્ર આખ્યાન નામનું અતિ રસીક પુસ્તક
ઘણા હર્ષ યુક્ત આપ નાગદારનેજ અર્પણ કરુંછું તે કૃપા
કરી સ્વીકારશેજ.

લી. આપનો સદા મુભચ્છેક. શેવક.

ભટ્ટ. મણીલાલ વિ. હરનારાયણ.

હરિગીત છંદ.

લક્ષ્મિ ગ્રહી રહી પરવતી પણ, ગર્વ લવ મના
સન્માન કરતા સર્વતું, નિજ ધર્મ અંતરમાં ચલ
ક્ષણ પ્રતી ક્ષણ રક્ષણ કરે, નિત ધ્યા ગુણથી દાનના
હરિભાષ તમને ધન્ય છે, પ્રસરાવી નીરમળ નામના—૧
વિદ્વાનમાં અતી માત પ્રામ્યા, જ્ઞાનથી સહુ સ્થાનમાં,
સ્તુતિ નિરંતર થાય છે, પુણ્યવાનમાં ગુણવાનમાં.
હરનિશ શ્રી જગદીશ એની, પુર્ણ કરશે કામના,
હરિભાઈ તમને ધન્યછે પ્રસરાવી નીરમળ નામના.—૨

ગીતિ.

દિન દિન સુખ જાહુ પામે, જમો જશ આ વિશ્વ વિશે સુખદા;
કુટુમ્બ સહુ જાહુ હરષે રહો, અને નિત વધજો આવરદા.

પ્રસ્તાવના.

જી— હમેશાં નાના અને મોટા વિદ્વાન અને અ-
 યે સૌને વાર્તાક વલ્લય તો પ્રિય હોય છે—કલ્પિત
 વાલ્લયામાં પણ કેટલાક બોધીક વલ્લયો જોડાલ્લેલા હોય છે.
 પણ જ્યારે જ્યારે તે વાર્તાનું -હસ્ય સમજવામાં માલુસનીભુ-
 ક્ષ થાય છે. ત્યારે ત્યારે બોધ ઢંકાઈ ગલ્લેલો તેના મનમાં સ-
 મજતા ફક્ત વાર્તાથીજ ખુશી માને છે. અસલના આપણા
 વડવાલ્લેના વખતથી આપણે બેસુમાર જુઁઁઁ વિષયપર હા.
 રથ, કંરણા, રૈદ્ર, વીંગેરે રસની ભરેલી વાતાલ્લે આપણે જુદા
 જુદા માલુસોના મોઢેથી. સાંભળીલ્લે છીલ્લે ને કેટલીક વખત
 તે વાર્તાને યાદ આળી ખરાબ કામ કરતા અટકાઈલ્લે છીલ્લે.
 પંચોપાખ્યાન, ઇસપનિતિ, મૈળાખ્યાન, કાદમ્બરી, વિંગેરે વા-
 ર્તાનાં પુસ્તકોને આધુનિક પ્રજા ધણા માનથી સ્વીકારી તે
 વારંવાર વાંચે છે ને ક્તાની ખુબીને વખાણે છે તેનું મુળ કા-
 રણ અટલુંજ છે કે, તેનો દીધેલો બોધ જો એક નીળંધરપમાં
 જો દીધો હોય તો તે જોલ્લેલો યાદ રહે તેના કરતાં વાર્તાક
 વિષયથી વધારે યાદ રહેતાં માલુસના -હસ્યપર તેમ કરવાથી
 થતા ફાયદા જેરફાયદા કલ્પિતકથાથી જાણે દસ્ય ચીત્રજ બતા-
 વ્યું ન હોય તેમ બતાવી આપે છે ને આવાજ કારણની તે
 વખતથી આપણામાં તેમજ બીજા અન્ય ભાષાના પુસ્તકો, પુ-
 રાતનીક ભંડારો જોઈશું તો તે વાર્તાના ભરેલ વધારે દીકામાં
 આવે છે, પણ દીક્ષગીરી સાથે જાણાવવું પડે છે કે આપણામાં
 ધણીજ પ્રાચીન વાર્તાલ્લે લખ્યા સિવાયની નાશ પામતી જાય
 છે. કેટલીક લખાયેલી હશે તો ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર થયાંજ
 નથી. ભાટ ચારણોને મોઢેથી આપણે ધણીક વેળા ધણી વાર્તા
 સાંભળીલ્લેછીલ્લે ને ધણીક વેળા બીજા માલુસોને મોઢેથી પણ
 જુદી જુદી વાતો સાંભળીલ્લેછીલ્લે પણ તેને એકત્ર કરી આ-

પણા બંધુને આપણે લાભ આપી શકતા નથી બેશક એ જ
ખર દીલગીર થવા જેવું. । । ।

મેં થોડા રોજ પર આ એક નહીં જેવી નાન્ધ
સાંભળેલ ને જેમાંનો તાત્પર્ય મને ઉમદા લાગેલ
હાલના ઘણા નાદાન આદમીયો પોતાની મોટી ૭
૪૦ વર્ષ ઉપરાંતની થયાં છતાં ને પોતાને સંતતી હોવા
વખતે મુર્ખાઈથી એક સ્ત્રી જીવતી છતાં બીજી સ્ત્રી કરે છે.
તેથી ઓછા નાદાન પરણેલ સ્ત્રી મરી ગયાથી બીજી દરે છે.
પણ ખરેખર પ્રથમ જે એક છતાં બીજી કરે છે તે તે પોતા-
ની આખરને કલંક લગાડવા. ઘરમાં કજીયો ઘાલવા પોતાના
જીવને અહરનીશ દુઃખમાં નાંખવા ને રીફ્ફી સીફ્ફીનો ત્યાગ
કરવાનેજ તે તે ડગલાં ભરેછે. મારી સ્ત્રી સાથે મારે બનવું
નથી માટે બીજી કરેછું. કેમકે તારી બાઈડીની ચાલ સુધારવી
ને તેને યોગ્ય ઉદ્દેશ આપવો એ તારું કામ છે છતાં તે હું કર-
તો નથી ને આ બીજા મહાન દુઃખમાં ક્યાં પડેછે. બીજી જાતના
જે તેથી ઉતરતા દરજ્જાના મુર્ખ છે. તે એટલાજ કારણથી કે-
અરે હવે પાછી ઉમ્મરને લાયક જ્યારે તે થવા આવ્યો ત્યારે
એક યુવાન અવસ્થાની નાની વયની સ્ત્રીને ઘરમાં લાવે ને
થોડા દીવસ મોજ શોખ ભોગવે એટલે પછી તે સદાની ઉ-
દ્ધ કરે. (આપણામાં કહેવત છે કે બીબી થાય વર જોગ.
ત્યારે મીયાં થાય ઘોર જોગ, તો તે શું કામનું” તે વેલા બી-
લતી યુવાનીની મદમાતી સ્ત્રીને વિહજ દશા પ્રાપ્ત થવાથી
નીચ કાંમ કરવાનેજ વીચાર સુજે ને જ્યારે તેમ કરે ત્યારે
આખરને કલંક વળી તેની સાથે કદાચ જે સંતતી થાય તે
નિચ બુદ્ધિની ને માતા પીતાનું નામ બોળે તેવીજ થાય-આ-
વા માંણસોને વળી એટલું પણ કહેવાનું કે તમારી હાલની સ્ત્રી
ને તમારી પ્રથમની સ્ત્રીના છોકરાંપર હમેશાંજ ઘટરાજ રહે-
વાની મતલબ. આર્ય સ્ત્રીમાં એમ તો છેજ કે શોકના છોકરાં
તેતો જાણે પોતાના દુશ્મનજ. શોકના છોકરાંને દુઃખી કરવાં
તેમાં તો તે મોટાઈજ માને છે. તેનું મુજ કારણ અવિદ્યતા.

જાહેર તનેજ દુઃખી ખાકું!
 તાર છે. તે શું દુઃખ દે-
 લનારને એટલુંજ કહેવાનું કે
 તમે જલ્દી જવાના-સ્ત્રીઓએજ મોટા
 કરનારને, અતિ ઉચ્ચતપ કરનાર તપશ્વીને ચ-
 કરેલા છે તો તમારા જેવા કામાંધયિજ કુક્ત
 આહું સાહસ કાંમ કરવાને તે પોતાની નેત્ર
 ચંચળતાથી મુખની માધુર્યતાથી ને રૂપની અનોપમ-
 છળવે તેમાં શી મોટી વાત છે ને જ્યારે તેમ થયું ત્યારે
 મેં તેનેજ બાળવાના-તે જોલે તે તદ્દન સાચુંજ માનવા-
 પછી તેની શોક્યનાશાલરૂપી છાકરાંને તે દુઃખ કરે કરે ને
 વળી આ સર્વ બાબતથી તમે ન ઠગાયા તોપણ તમારા ધ-
 ના ક્ષેત્રે ને કંકાસ તો માણસો હમેશા જેવાના એ શું
 હું ખેદ થવા જેવું?

હમેશાં બધું રીતસરજ શીખે, જે ૨૦ થી ૩૦ વર્ષની
 હમ્મરનો કોઈ સખસ પોતાની સ્ત્રી ગુજરી જતાં બીજી કરે તો
 તેને માટે લોક થોડુંજ બોલવાના પણ લગભગ ૪૦ થા તે-
 તેથી વધારે હમ્મરના સખસો જ્યારે તેમ કરે તો તેની વિષે
 સારી વાતો નજ કહેવાય.

આ વાર્તામાં મુખ્ય નાયક કુસુમચંદ્ર છે. ને તેના પીતાનું
 નામ પ્રકાશચંદ્ર છે. પ્રકાશચંદ્ર સુધરેલ તથા વિદ્વાન હતું
 પોતાને સંતતી હતી. ને હમ્મર મોટી હતી તોપણ પોતાની
 ગુણીદારાનાં મૃત્ય પછી થોડી મુદતે બીજી સ્ત્રી લાવેલ છે ને
 તે વેળાથીજ તેને નકારા માણસોની સંગતી થઈ છે તેથી
 તેને હમેશાં ખુરા કાંમ કરવાના વિચાર સુજેલા છે તેમાં તેણે
 કુસુમચંદ્રપર ખોટાં ચડાવેલ આળો. ને કુસુમચંદ્રને તેથી થ-
 એલ ખેદજ દુઃખ આપણને દયા ઉપજાવે તેવું વાંચવાનું છે.

વાર્તામાં વિદ્યા લખ્યાથી. કુસુમચંદ્રની થએલી નીરમળ
 મતી, તેથી તેને આટલું આટલું દુઃખ પડ્યા છતાં જે હીમ્મત

રહેલી -

માણે દરશાવત

જને અનુસરી એક

પણ વિદ્વાન કુસુમચંદ્રે

નથી ને તે વેળા તે સારી રીતે

સ્ત્રીની સાથે પ્રિતીની ગાંઠ કેમ પ. ૧૧

દુનિયામાં પરણવાનું એતો એટલાજ માં.

આપણા આનંદમાં વધારો કરવો. ને આપણે

પણ જ્યારે પ્રેમની ગાંઠ એવી નકારી સ્ત્રી સાથે

મતલબ પરણવાની છે તે કદી પાર પડેજ નહીં આ

મિલ સવૈશંગને પરણાવવાને માટે જાણે છે ત્યારે

લાયક એક સદ્ગુણી સ્ત્રી જે કે ૩૫માં, ગુણમાં ને વિદ્યામાં

જે હતી ને જે પોતે નકારી સ્ત્રી મળશે તો હું માફ

હારી બેસીશ એમ માનતો તેમ તે સ્ત્રી પોતાના પીતાના

લ વેવીશાળને માન્ય કરતાં કહેડું થશે ને માફ જવલું

જશે તેમ માંની અહરનીશ દુઃખી દીલથી રીળાતી હતી તે

સાથે પોતાની ખાંતગી ગાંઠવણથી અરસપરસ પ્રિતીની ગાં.

ખાંધવાનો કોલકરાર કરી બન્ને જણાએ માહા મુશીબતે પરણ્યા

છે. પણ તે સુધરેલ દંપતિનો સ્નેહ કેવો અચળ રહેલો છે તે

દરેક સ્ત્રી પુરૂષોએ પોતાના બાળક બાળકીયોના વેવીશાળ ક-

રતાં અવલ જોવાં જોવાં છે.

હમેશાં જો સ્ત્રી પુરૂષો લાયક વયના, લાયક ગુણના,

અને કેળવણી પામેલા હોય તો તેમની પ્રેમની ગાંઠ ધણીજ

સારી બંધાય છે. ને તેમ થતાં તેની સંતતી પણ ઉદારમનની,

હેતુસ્વી, મર્યાદશીળ, નીરલોભી ને દુરગુણ રહીતની થાયજ. પ-

ણ જ્યારે સ્ત્રી પુરૂષને! પ્યાર ન હોય ત્યારે તો વ્યભીચારજ

થાય ને તે સંતતી ક્યાંથી સારી નીપજે. વિગેરે વિગેરે બાળ-

તનો સારાંશ આ વાર્તાની અંદર સમાજેલ છે. છેવટ મારી

એટલીજ વિનંતી છે કે હું કાંઈ એટલો વિદ્વાન નથી, તેમ મને

કોઈ વખતનો પુસ્તક લખવાનો મહાવરો નથી એથી કરીને

કુસુમચંદ્ર આખ્યાન.

Kusoomchandra Akhyan.

જેત. રચી પ્રસિદ્ધ કંતી.

વીરમગામના રહેવાશી,

ભદ્ર. મણીલાલ, વિ. હરનારાયણ.

ભાવનગર બંદર.

M. H. B. Viramgami.

Bhavnpagar.

અમદાવાદમાં

આરટોડિયા ચકલાની સડક ઉપર શા.ગાંજે.મકાનમાં

આર્યોદય પ્રેસમાં છાપ્યું.

સંવત્. ૧૯૪૫—સને ૧૮૮૬.

કીંમત રૂ. ૧-૨-૦ ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦ જુદું.

Price. 1-2-0.

આ પુસ્તક સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ
પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવ્યું છે અને તેના
સર્વે હક કર્તાએ પોતાને સ્વાધિન
રાખ્યા છે.

“કુસુમચંદ્ર આખ્યાન.”

પ્રકરણ ૧ પહેલું.

જેની ઉત્તરે મોટા કાટની પેઠે ગગનમંડળ સાથે વાતો કરતો, સાક્ષરજન મંડળને આનંદ આપતો, નવીન ઝાડ, જનાવરોથી ભરેલ, ક્ષીરસમુદ્રના ફીણુસમાન શ્વેત ખરફવાળો, પાંચાળી પાંડવોના પવિત્ર પગલાંથી, કૈલાસ પતિના તેમજ યોગાશ્રમ પાળવાને ઉત્સુકતા ધરનાર યોગી-યોના પગલાંથી પવિત્ર થએલો હિમાળય પર્વત, ને પશ્ચિમે, દક્ષિણે તથા ઈશાનખૂણમાં અનંત, અખૂટ અદ્વિતીય જળથી ભરેલો હિન્દીગાહાસાગર આવી રહેલો છે એવી આ આર્યસ્થાનની પ્રાચીન કાળથી પ્રખ્યાત પામેલી ભૂમી-પર એટલે જે ભૂમીપર રામ, ભોજ, વિક્રમ, વિજેરે રાજ્ય પ્રકરણમાં કુશળ, પ્રજાપીડા જાણનાર અને તેના દુઃખતુ-નિકંદન કરનાર, સત્યવક્તા, સુશિક્ષ વૃત્તધારી, સન્માર્ગ વિ-રચનાર, ધર્મિષ્ઠ, શ્રિર, વિર, મહારાજાઓ જાણે ઈંદ્રની નગરીના અનુપમ સુખનો ત્યાગ કરી આ ભાર્તભૂમી (દશ્વ-રનો ખગીઓ) જેમાં કે જાત જાતનાં જનાવરો ને રમણ્ય સ્થળો આવી રહેલાં છે ત્યાં ઉતરી આવ્યા નહોય, તેવા એટલે કાંતિમાં કંદુપ જેવા મહારાજાઓ ને ચંદ્ર સરખા ઉજ્જવળ વદનવાળી અને મૃગ સરખાં ચંચળ નેત્રવાળી એટલે જેના નેત્રરૂપી ખંજરો ધા યોગીના હૃદયને પાણુ ભોંકી ભોગી જનાવવાને સમર્થ છે, તેવી મંદુર કંઠની, મનોહર મૂર્તિમાન, જાણે ચક્રચક્રતા આરસનો આ અનેક રંગથી રંગેલ, પુરુષના મનને શુષ્કપત્ર સમાન સ્વછંછાથી,

ઉડાવી લઇ જવાને શક્તિમાન, અખળા નામ છતાં પણ સખમાં સરખાં કૃત્ય કરનાર, પ્રિતથી પતિનેજ પરમેશ્વર માની પુજનાર, તથા હૃદય આલ્લાહક સુખ આપનાર, ધર્મિ-
જ્ઞ, ને સન્માર્ગે વિચરી પોતાના ધર્મ જાણનાર, સિતા, દ્રૌપદી, દમયંતિ, વિગરે વિગરે અનેક અનેક સ્ત્રીઓએ અવતાર ધરેલ જ્યાં બ્રાહ્મણો પોતાની મહત્તા શાથી વધેલ છે તે જાણનાર, ને આકાશની દુનીયામાં ધર્મ તેજ મોક્ષનું કારણ માની પોતાના ધર્મમાં એવી સ્વચ્છતાથી ને ચોખ્ખા-
ધથી વર્તતા કે તે વખતની પ્રજા તો શું પણ આધુનીક પ્રજા પણ હજી તેના વડવાની મહત્તાએ વારંવાર યાદ આણી આ તેમના તનુજે છે એમ મનમાં લાવી પરમ પ્રિતથી તેઓનું પુજન કરે છે, નહીં તો નથી હાલમાં તે-
ઓનામાં જોઇએ તેટલી વિદ્યા કે નથી તેમનામાં ધર્મ આ-
સ્થાનો અંકુર. જ્યાંના વૈશ્યો હાલના વૈશ્યોની પેઠે ઠેકાણે ઠેકાણે પોતાનાં દુઃખોનાં રોડાં રોતાં ફરીને તેમજ અન્ય જનોને છેતરીને પોતાનું ઉદર ભરવાને ફાંફાં મારે છે તેમ ફાંફાં નહોતાં મારતા પણ કુડકપટ તથા હુચ્ચાએ તજી સત્યપણે પોતાનો નિર્વાહ ઇશ્વર ઇચ્છાને આધીન રહી ઉ-
દ્યોગથીજ ચલાવતા, એવી આ આર્યસ્થાનની ભૂમી જેના પર ન મૂતો ન મવિષ્યતે એ વાક્ય મુજબ મોટા મોટા વિદ્વાનોએ જન્મ લીધેલ ને જેના ઉદરમાં દિરા, માણેક વિગરે કીંમતી ખજાનો દટાઇ રહેલો ત્યાં એક મણીપુર નામે નગર હતું.

ખરેખર—મણી જેમ કશન પક્ષની રાતના ધોર અંધકારને કાપી પોતાની ઉજ્જવળતા બતાવે છે તેમ આ મણીપુર હિંદુસ્તાનના બીજા શહેરો કરતાં વેપાર વૃદ્ધિની ખાખતમાં પોતાની ઉજ્જવળતા બતાવતું હતું. શહેરનો ફરતો

ધેરાવો બાવીશ કોશ્ઠનો હતો તથા તેને ફરતો આવી રહે-
લો બુરજ અતી રમ્ય હતો. બુરજને બાર દરવાજા હતા.
તેમાં પણ ઉગમણ દરવાજાની શોભા તો અલૌકિક હતી,
આ દરવાજાની પાસે એક અતિ મોટું સુંદર, અદ્વીતીય
જળથી ભરેલ, જેમાં શ્વેત કમળ ઉપર તર્યાજ કરેછે ને
જેની અંદર સારસ, બતકો વીગેરે પક્ષી પોતાના નિર્વાહ
અભ્યાસવાને કાર્યજ કરેછે તેવું એટલે જોનારના મનને આ-
નંદ આપનાર તથા યાકથી કંટાળેલ જન સમુદાયને જાણે
આજ જગ્યા પોતાનું શરીર સ્વચ્છ રાખવાને ઈશ્વરે નિર્મા-
ણ કરેલ નહેાય તેવું એક તળાવ હતું. તળાવના મધ્ય
ભાગમાં ચક્રચક્રતા આરસથી બાંધેલ, અતિ ભવ્ય એવું
એક શિવાલય હતું. તે ત્યાં જવાને માટે કાંઠેથીજ એક
પૂલ હતો. સુર્યોદયને વખતે આ શિવાલયની અંદર ધણું
હીજો પોતાના હાથમાં ચક્રચક્રતાને જળથી ભરેલ લોટા લ-
ઈ તે પાર્વતિપતિની પુજાને અર્થે ત્યાં એકઠા થતા હતા.
તે પુષ્પ, અંદન આદિ સુગંધમય પદાર્થો શીવને ચડાવતા
મોઢેથી મોટે સાદે ગીર્વાણ વાણીનો ઉચ્ચાર કરતા હતા.

તળાવની સામી બાજુએ એક મહાન અંબીકાનું સું-
દર મંદીર હતું. જેની અંદર યોવનરૂપની અંબીકા મુર-
તી આવી રહેલી છે, શરીરે શોભાવંત આભુષણો પેહેરેલાં
છે, ગળામાં પુષ્પના હાર ધાલેલા છે મસ્તકે મુગટમણી
શોભે છે. આ સિવાય જેની ગ્રીવાની અંદર સાચા મોતીની
માળા પગની અંદર ઝાંઝર, હાથે કંકણ, નાકે વાળી, કાને
નાના પણ સરસ કાંટા વીગેરે વીગેરે દાગીના તેમજ કૃત્રી-
મ રક્ત હોઠ, આંજણ આંજલ સુંદર આંખ, ગૌરવર્ણ, શ-
રીરના અવયવો જોનાર જનને ચીતવેષક હતા.

આ અંબીકાના દેરાને ફરતી ઘણીજ મોટી વિશાળ

જાળ્યા હતી. જેમાંના એક તરફના ભાગમાં ગુલાબ, મોગ-
રા, ચંબેલી, જીર્ણ, જામ, ડોલર વીગેરે પુષ્પના નાના નાના
છોડ વાવેલા હતા. ને તે પુષ્પો પુખ્તને અર્થે હમેશાં વાપ-
રવામાં આવતા, ને ખીજી જાગ્રુમાં એક મોટો ફૂલો હતો.
જેનું પાણી ઘણું સ્વચ્છ તથા હલકું હતું.

કુવાને ફરતો કઠોડો હતો, જેથી શેહેરની તે જાગ્રુની
કામનીઓનો મોટો સમુદ પ્રાતઃકાળે ને સૂર્ય અસ્ત થવાને
વખતે, પાણી ભરવાને માટે ત્યાં ભેગી થતી હતી.

જેમાં કેટલીક ભરચુવાવસ્થામાં આવી રહેલી સ્ત્રીઓ
તો પોતાના રૂપનું મગરૂપણું રાખી જાણે ધ્રુવના ધરની
હાથણી હોય નહીં તેમ જુવતી જુવતી આવતી હતી, કોઈ
એ નવી નવી તરેહના રંગ જેરંગી વસ્ત્રો પહેરેલાં હતાં,
કોઈના કપાળમાં કુંકુંમના ચાંડલાની આડો આવી રહેલી
હતી, કોઈના મુખ પુનેમના ચંદ્ર સરખા કિન્નરવલ હતાં,
કોઈના ગાલપર લાલાશ વધારે આવવાથી લાલ ચાંઠાં શો-
ભતાં હતાં, કોઈના પગમાં સુંદર સાંકળા આવી રહેલાં
હતાં, કોઈને સ્તનોનો ભાર વધારે હોવાથી કંચુકીઓ જુલી
રહી હતી, કોઈને નવી નવી પ્રકારના આભુષણો શોભતાં
હતાં, કોઈના નાગફેણના જેવા વાંકા અંગોડામાં પુષ્પ
આદી ધાલેલાં હતાં, કોઈને શ્રગથી મુખપર પરસેવાના મો-
તીયાં જાએલાં હતાં, એમ નિર્ભળ કુવાનું પાણી ભરવા એક
પછી એક ઝોળાં ચાલતાં આવતાં હતાં, ને પોતાનું યોવન
રૂપી મોતી નંદવાય ન જાય, માટે હળવે હળવે હાથણી-
ઓની માફક ચાલતી ગામ તરફ આવતી હતી.

ગામની શોભા પગ્ગુ અતિ ખુશનુમા હતી, આગળ
ચાલતાં એક દરબારગઢ આવી રહેલો હતો જેની અંદર
વિચિત્ર પ્રકારની કારીગરીથી કારીગરોએ તૈયાર કરેલ, એક

સુંદર મકાન હતું. આ મકાનની અંદર રહેનાર અતિ હુશીયાર, શૂરવીર, અને ન્યાય શાસ્ત્ર જાણનાર, કાબેલ આ શહેરનો રાજ માનસીંહ રહેતો હતો;

દરઆરગઢની પાસે એક મોટો ધુઆરો આવી રહેલો હતો તે ધુઆરાની અંદર સોના રૂપાની રંગ ખેરંગી માં-છલીયો મુકવામાં આવી હતી, એટલુંજ નહીં પણ તેમાં સુશોભિત બનાવટી પંખીયોના ટોળાં ધુવારાની ચોમેર મૂકેલાં હતાં, અને ધુઆરાની સઘળી બાજુએ બેંચો મૂકવામાં આવેલ હતી, જેનાપર નગરના સદ્ગૃહસ્થો તે માનસીંહના હજુરી માણસો સાયંકાળને વખતે આરામ લેવાનું ને માટે બેસતા હતા.

આ ધુઆરાની પાસે એક સુશોભિત બાગ હતો. જેની શોભા ઘણી સુંદર ને મનને આનંદ પમાડનારી હતી, તે બાગની અંદર નાનાં પ્રકારનાં વૃક્ષો આવી રહેલાં શોભતાં હતાં, આ બાગની શોભા કૈલાસ બાગના સરીખી હતી, બાગની અંદર બાયંકર ને વિચિત્ર પ્રકારનાં વગડામાં રહેનાર જનવરોને રાખવામાં આવેલ હતાં, વળી અંદરના ભાગમાં એક સુંદર મહાદેવનું દેશ હતું ને તેનીપાસે એક અન્નક્ષેત્ર હતું જ્યાં લુલા, પાંગળા વીગેરે અશકત માણસોને અન્નાદીક ખોરાક આપવામાં આવતો હતો, ખીણ બાજુમાં એક ભવ્યમકાન હતું. જેમાં અનેક નાના બાળકોને પુરતી કેળવણી એક હુશીયાર, માસ્તરના હાથથી આપવામાં આવતી હતી.

આ શહેરનો રાજ ન્યાયી ને ધર્મશીલ હતો. તેમજ તેની પ્રજા પણ તેનીજ હતી.

રાજ નિતિવાન હોવાથી પ્રજા ન્યાયી, ધર્મશીલ, મહેનતુ, સંપીલી ને રાજ્યમક્તીમાં તત્પર રહે તેમાં કાંઈ

નવાઈ જેવું નથી. કેમકે કહેવત છે કે **યથા રાજા તથા પ્રજા**, રાજા માનસીંહના રાજ્યમાં રહેનાર-ધનાઢ્ય, ડાહ્યા, નિરલોભી, ગંભીર, વીગેરે ઉત્તમ ગુણોથી ભરપૂર એવો એક ચંપાસુરચંદ્ર નામે શ્રીમંત નગરશેઠ હતો, તે પોતે શરીરે શદ્રઢ, બુદ્ધીમાન, નિરવ્યસની ને ગુણી હતો, તેનો એહેરો જ્ઞેનારને આનંદ આપે તેવો મનોહર હતો, ને શરીર સાધારણ પુષ્ટ હતું.

ચંપાસુરચંદ્રની સ્ત્રી પણ રૂપમાં ઢંદ્રાણી સરખી, પતિવ્રતા, ડાહી, વિદ્યામાં કુશળ ને જ્ઞાનનો અંખાર હતી, તેનું નામ વિજ્યાગૌરી હતું. આ સ્ત્રી, પુરૂષ તથા સ્ત્રી એ કેવી રીતે ચાત્રવું તે સઘળું જાણતી હતી. જ્યથી પોતાના સ્વામીને પોતાના પ્રાણથી અધીક ચાહતી હતી. આ બાઈ ગાયન વિદ્યામાં ઘણીજ હુશીયાર તેમજ બીજન દરેક વિશયમાં શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરી બેઠી હતી તેથી ચંપાસુરચંદ્ર તેને પોતાના પ્રાણથી અધીક ચાહતો હતો, ને બંનેની પ્રીતી ઉમદા મનની હતી. એટલુંજ નહીં પણ બંનેને એક પળ પણ અરસપરસ સુખારવીંદ જ્ઞેયાવિના ચાત્રતું નહીં કેમકે શાસ્ત્રમાં પણ કહેલ છે કે—

સંસાર તાપ દગ્ધાનાં, અમી વિશ્રાંતિ હેતવઃ ।

અપચંચ કલત્રંચ, સતાં સંગતિ દેવચ ॥ ૧

• અર્થ. સંસારના તાપથી બળીગએલાં માણસોને સુખ આપનાર આ વિશયો છે.

૧ સુંદર બાળક. ૨ હાસ્યમુખી. ૩ વિદ્વાન સ્ત્રી. વિદ્વાનની સંગત. આમાં વિદ્વાનની સંગતી શ્રેષ્ઠ છે.

ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યું છે તેમ વિજ્યાગૌરી હાસ્યમુખી તેમજ વિદ્વાન હતી એટલે ચંપાસુરચંદ્રને અતિ પ્હાલી હોય તેમાં નવાધ નહીં.

વિન્યાગૌરી હમેશાં પોતાના પતિની આજ્ઞાનો અનુ-
રોધ કરતી નહોતી. પણ તે આજ્ઞાને શિરચડાવી દીન પર
દીન પ્રિતિમાં વધારો કરતી હતી. ઘરમાં નોકર ચાકર હતા
તોપણ કુટલીક વખત પોતેજ ધરતું સઘળું કામ કરતી
હતી. કામ કરવામાં તે મેહેનતુ હોવાથી ઘરના સઘળાં કુંડું-
ખીયોને પ્રીય થઇ પડેલ હતી.

આ દંપતીના કુટલા દીવસ આનંદના ગયાગાદ આ
મનોહર કાંતીની વિદ્વાન બાઇને પેટે એક પુત્ર ચૈત્ર શુદ્ધ
એકાદશીને ગુરુવારે, રાત્રીના બરાબર ૧૨ વાગતે પ્રસવ થયો.
આથી શેઠને ઘણીજ ખુશી ઉપજી, એટલુંજ નહીં પણ આ-
બા શેઠેરમાં આનંદ વ્યાપી રહ્યો. ને નવશેઠને ઘેર પુત્ર
થયાથી દરબારમાં પણ સાકર વેહેચાઇ. ને યાચકોને દાન
અપાયાં, કેમકે ચંપાસુરચંદ્રને તેમજ રાજ માનસિંહને
રાજ રૈયતનો સંબંધ નહીં પણ ગાઢ પ્રિતિથી બાંધઓતો
સંબંધ હતો.

ચંપાસુરચંદ્રના ઘરમાં બાળગોપાળમાં આ પુત્રજ
હતો, જેથી તે સર્વને કુટલો વહાલો હોય? થોડાદીવસે આ
છોકરાતું નામ તેની વહાલી માતાએ કુસુમચંદ્ર પાડ્યું.

કુસુમચંદ્રતું મુખ ગોળ ને હસ્તું હતું, શરીર ગારવ-
ર્ણું હતું, નેત્ર કટાક્ષયુક્ત, અને કંદંપની ભમરો બાંણાવલી
જેવી દેખાતી હતી. મુખ રંગીયામણું હતું ને માર્યાના
વાળ નાનાં પણ સુંદર હતા.

ન્યારે કુસુમચંદ્ર કાલું કાલું બોલવા શીખવાની, તે-
મજ ઘરના એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં ગોઠણ
બેર ચાલી વચમાં નડતા ઉમરા વગેરે ઓળંગતા શીખતો
હતો ત્યારે ચંપાસુરચંદ્ર તથા વિન્યાગૌરીના હર્ષનો કાંઈ પાર
રહેતો નહીં. હમેશાં જનાવરો પણ પોતાના બચ્ચાંપર મમન

તા રાખી વહાલથી તેને ચાટે છે. ને પોતાનું મીઠુ દુધ પાઈ મોટાં કરે છે. તો માણસો જેનામાં પ્રેરક પીતાએ અંગજ્ઞાન ને તર્કશક્તિ બંને આપેલાં છે તેને પોતાના બચ્ચાંપર વિશેષ મમતા હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી!

શેઠ ઘણીક વેળા પોતાના આ નાના બચ્ચાને પોતાના હાથની કળાયપર બેસારી ગાગમાં લઈ જતા હતા, આ વેળા કેટલીક અસુધરેલ સ્ત્રીયો તેવા નાના બાળકોનું મુખ ધોવાનું, ને સારાં કપડાં પહેરાવવાનું જેમ બીજકુલ સંભારતીજ નથી તેમ આ વિજ્યાગૌરી બીજકુલ કરતી નહોતી. પણ તેને સુંદર આભુપણો પહેરાવી, કંઠમાં મોતીની માળા નાંખી, પગમાં ઝાંઝરીયો પહેરાવી, કપાળમાં સુંદર ચાંડલો કરીનેજ બહાર મોકલતી. કુસુમચંદ્ર પણ શરીરે રૂપાળો તેમજ બીજા છોકરાની પેડે ગદો નહીં હોવાથી આ સર્વથી તે ઘણાજ રૂપાળો દેખાતો જે માણસને તેને બોલાવવાનું મન ન થતું તે પણ તેને વહાલથી બચ્ચી કરીને તેડતા હતા, કુસુમચંદ્ર જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તે બહાદૂર તથા હુશીયાર થતો ગયો, પોતાની સારથ ના છોકરાઓની સાથે હમેશાં નવી નવી રમતો રમવા લાગ્યો, ને તેમાં તે સૌનો માનીતો. થઈ પડ્યો તે એટલે સુધી કે—છોકરાઓ તેને પૂછ્યા પછીજ જે રમત રમવી હોય તે રમે.

બ્યારે તે પાંચ વર્ષની ઉગરનો થયો ત્યારે અંપાસુરચંદ્ર તથા વિજ્યાગૌરીએ નિશ્ચય કર્યો કે—હવે તેને થોડી થોડી વેળા રોજ નિશાળે મોકલો કેમકે.

વિદ્યાનામનરસ્યરૂપમધિકં, પ્રછન્નગુપ્તધનં

વિદ્યાભોગકરીયશઃસુખકરી, વિદ્યાગુરુણાંગુરુંઃ ॥

વિદ્યાબંધુજનોવિદેશગમને, વિદ્યાપરંદૈવતં

વિદ્યારાજસુપૂજિતેનહીધનં, વિદ્યાવિહીનઃપશુ ૧

ભાવાર્થ—વિદ્યા તે ખરેખર પુરુષનું મોટું ભુપણ છે, અભ્યતર ગુપ્ત ધન છે, તે ઉપભોગ, કીર્તિનું સુખ ઉત્પન્ન કરનારી છે, તે સર્વ ગુરૂનો ગુરૂ છે, પ્રવાસમાં ગંધુ સમાન છે ને તે એક મોટી શક્તિ છે. એવી જે વિદ્યા તેજ રાત્રિઓમાં પુખ્ત થાય છે, પણ ધન પુખ્તનું નથી માટે વિદ્યા હીન પુરુષ પશુ તુલ્ય છે.

તેમજ વળી—

નચોરહાર્યનચરાજગ્રાહ્યં

નભ્રાતૃભાર્જ્યનચભારકારી

વ્યયેકૃતેવર્ધતણ્વનિત્યં

વિદ્યાધનંસર્વધનપ્રધાનમ્. ૨

અર્થ—જે એરથી ચોરાતું નથી, રાત્રિથી છીનવી લેવાતું નથી, ભાઈ જેનો ભાગ પેડાવી શકતો નથી, તેમ જે કાંઈ ભાર કરતી નથી ને જેમ જેમ વપરાય તેમ તેમ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે એવું જે વિદ્યા રૂપીધન તે સર્વ ધનમાં મુખ્ય છે.

વળી—

સદ્વિદ્યાયદિકાચિન્તા, વરાકોદરપૂરણે ।

શુક્રોઽપ્યયનમાપ્નાતિ, હરેરામઙ્ગતિશ્ચવન્ ॥૧॥

ભાવાર્થ—જે સારી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય તો હીન પુરુષને પણ ભરણ પોષણ માટે શી ચીંતા? જીવો કે હરે રામ એમ જોડવાથી એક પોપટ પણ ખાવાનું મેળવી શકે છે—

આવો વિચાર કરી કુસુમચંદ્રને નિશાળે મોકલ્યો, જ્યાં તે પ્રથમમાંતો કલાક બે કલાક બેસતો એટલે અતિ અકળાતો ને ઘેર માસ્તરની રજા લઈ આવતો રહેતો. પણ જોગ જોગ તેનું મન ત્યાં ચોંટતું ગયું ને નવા મિત્રો ની સંખ્યા થવા માંડી તેમ તેમ તેનું મન ત્યાં આખા દીવસ રહેવાને માટે પણ અકળાતું નહીં. ને જ્યારે આમ થયું ત્યારે તેને શિખવનાર શિક્ષકે પણ તેનાપર સારી મેહેનત લેવા માંડી. લગભગ ૬ માસમાં તો તે સોળે આંક તથા કંકો બારાક્ષરી લખતાં વાંચતાં શીખી ગયો. ને પેહેલી ચોપડીમાં ગયો આહીં આગળ તેને પોતાની નગરીના પાટવી કુમાર સવૈસંગની સારી દોરતી બાંધાઈ. કેમકે બંને સરખી વયના તેમજ એકજ વર્ગમાં બાણતા હતા. વળી તેમાં કુસુમચંદ્ર ચંચળ બુદ્ધીનો હોવાથી વર્ગમાં ઉપર નંબર રાખનાર હતો જેથી સવૈસંગે તેની પ્રીતિ બાંધવાને કશી પાણુ આનાકાની કરી નહીં.

બંને મિત્રો હમેશાં સાથે નિશાળે જાય ને ત્યાંથી રજા આવે ત્યારે વાતો કરતા કરતા સાથેજ આવે તેમાં પણ કુસુમચંદ્ર તો વખતો વખત પોતાના માથાપને કહીને સનૈસંગ પાસે વારંવાર દરબારમાં રમવાને પણ જવા લાગ્યો.

એ તો સાધારણ નિયમજ છે કે—વારંવાર પાસે રહેવાથી પ્રિતિની ગાંઠ વધારે સજ્જડ બાંધાયજ તે મુજબ આ બંને બાળકોને અરસપરસ પ્રિતિની સારી ગાંઠ બાંધાઈ. તે એટલી બધી કે કુસુમચંદ્ર જો સવૈસંગ પાસે ન ગયો હોય તો સવૈસંગ એક કલાકમાં બે ત્રણ માણસો મોકલે ને લેને તેડાવે ત્યારેજ પોતાને ગમે.

બંને મિત્રોએ સાથે રહી સારો અભ્યાસ કરી લગભગ ૧૨ વર્ષની ઉંમરમાંતો ગુજરાતી તથા ઈંગ્રેજીનું સાફ

જાન સંપાદન કર્યું. ને મેટ્રીક્યુલેટેડ થયા.

એક વેળા સર્વેસંગ પોતાના ખાનગી રીડીંગરૂમની આંદર એકલો બેઠો હતો, ને તર્કના ઘોડા દોડાવતો હતો, તે વેળા તેના મનમાં એમ આવ્યું કે—હવે આપણે અભ્યાસ કરવો મૂકી દેવો. આવા વિચારો કરછે એવામાં કુસમચંદ્ર ત્યાં આવી ચડ્યો ને પોતાના ગિત્રને ખુશી ખબર પૂછી. વાતો કરતાં સર્વેસંગે કહ્યું કે—હવે મારી મરજી અભ્યાસ કરવાને નથી. આ સાંભળી કુસમચંદ્રે તરતજ તેને કહ્યું કે મિત્ર—હજી આપણે ધણુ જોવાનું તેમજ શીખવાનું બાકી છે. હજી આપણે એક ધાસની ગંજીમાંની ખડની એક સળી ઉપર વળગેલા ફેાતરા જેટલું પણ જ્ઞાન મેળવ્યું નથી. તેટલામાંજ તમે કહોછો કે હવે મારી મરજી નથી એ શું કહેવાય? જુઓ મને મારા પિતાએ કેળવણી લીધાથી થતા ફાયદા વિશેનો આ એક નિબંધ આપેલો છે તેમાં કેવું લખેલ છે. (અંતે જણા વાંચે છે.)

કેળવણી એટલે જેમ તળાવના બાજી ગએલા પીંડાને કુંભાર રાખ બેળીને વાસણુ બનાવવા લાયક કરેછે, જેમ બાકીના ચુનામાં કાંકરા બેળીફૂંચણવા લાયક કરેછે ને તેને કેળવાએલો ગારો ચણ કાલ કહેછે તેમજ આપણને સર્વ શક્તીમાન પરમેશ્વરે જે બુદ્ધી આપી છે તેને તેમની મદદથી વિસ્તારી મોટી કરવી તેનું નામ કેળવણી. કેળવણી વગર માણસ શોભતો નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે જેમ મૂર્તિ છે તે પથ્થરની બનેલી છે પણ પથ્થર તે કાંઈ મૂર્તિ કહેવાય નહીં. પણ જ્યારે તેને ઘડે, કંડારે, અને લૂગડાં આગર ધરેણુંથી શણગારે ત્યારેજ મૂર્તિ કહેવાય. વળી લૂગડાં વગરનો માણસ જેમ શોભતો નથી તેમ વિદ્યા વગરનો માણસ શોભતો નથી. વિદ્યા વગરનો માણસ પશુના બરા-

બાર છે, જુઓ આપણા પ્રખ્યાત કવિ દલપતરામ વિદ્યાને
માટે શું કહે છે તે સાંભળો.

પઢેલો નહીં તે પશુ તુલ્ય પ્રાણી,
પઢેલોજ તે માનવીમાં પ્રમાણી;
ધરો નારીને ગદનો એજ ધારો,
સુધારો થવા શુદ્ધ વિદ્યા વધારો. ૧

પઢેલો કદી તે કરે કષ્ટ ચૂરો,
પઢેલો નહીં તેજ પસ્તાય પૂરો;
પછી માનશે ધીઃક આ જન્મ મારો,
સુધારો થવા શુદ્ધ વિદ્યા વધારો. ૨

ખરેખાત વિદ્યા ખમ્મનો ન ખૂટે,
ઠગે ના ઠગારા લૂટારો ન લૂટે,
જુઓ જે વડે જીવ જીવે હજારો,
સુધારો થવા શુદ્ધ વિદ્યા વધારો. ૩

વળી જુઓ વિદ્યા કેવી છે તે હજારોની પાલણ ક-
ર્ત્તા છે તેને કોઈ ચોરી જતું નથી, કોઈ લુટી લેતું નથી,
તે ભાર કરતી નથી, ભાઈ તેમાંથી ભાગ માગી શકતો નથી,
વળી તે વાપરવાથી ઓછી થતી નથી, પણ ઉલટી વધે છે.
તે સુખમાં તેમજ દુઃખમાં એક સરખી રીતે ગદદ કરે છે
પણ જેમ ધણું ચળકતું હથીયાર ધણા દહાડા રાખી મૂ-
કીએ તો કટાઈ જાય છે, વળી વિદ્યા ત્રીપક્ષી કહેવાય છે એ-
ટલે ત્રણ પખવાડીયાં જે સંભાળ નહીં લીધી હોય તો
સંગત છોડી ચાલી જાય છે. નિતિ શાસ્ત્રો વિદ્યાને
માટે શું કહે છે તે સાંભળો. “પઠતો નાસ્તિ મુર્ખત્વં”
ભણવાથી મૂર્ખાઈ દૂર થાય છે. અને “વિદ્યા મિત્ર પ્રવા-
” પ્રવાસમાં વિદ્યા મિત્ર સમાન છે, વળી વિદ્યા કેવી છે કે.

✽ નચોરચોર્ય નચરાજહાર્ય
 નભ્રાતૃભાજ્યં નચભારકારિ
 વ્યયેકૃતે વર્ધતણ્વનિત્યં
 વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનમ

તેને ચોર ચોરી જતો નથી, રાખ લૂંટી શકતો નથી, બાઈ
 લાગ માગતો નથી, અને જેમ વપરાય છે તેમ વૃદ્ધી પા-
 મે છે. માટે વિદ્યા સર્વ ધનમાં મુખ્ય છે.

વળી—

વિદ્યાબંધુજનોવિદેશગમને, વિદ્યાપરંદૈવતં
 વિદ્યારાજમુપુજ્યતેનહિધનં, વિદ્યાવિહીનઃપશુઃ૧

વિદ્યા પ્રવાસમાં બંધુ સમાન છે, તે તે એક મોટી
 શક્તી છે, એવી વિદ્યા તે રાખઓમાં પુજાય છે, કાંઈ ધન
 પુજાતું નથી માટે વિદ્યાહીન પુરૂષ પશુ તુલ્ય છે.

વળી—

અહારનિદ્રભયમૈથુના, સમાનિચૈતાનિનૃણાંપશૂનામ્
 જ્ઞાનંનરાણામધિકોવિશેષો, જ્ઞાનેનહીનાઃપશુભિઃસમાનાઃ

અહાર, નિદ્રા, અને મૈથુન એ માણસ અને પશુમાં
 સમાન છે. મનુષ્યમાં ફક્ત જ્ઞાન તે વિશેષ છે, માટે જે-
 નામાં જ્ઞાન નથી તે પશુ સમાનજ છે.

ઉપરનો સર્વ શ્લોકોથી ખાત્રી થઈ હશે કે—વિદ્યાએ
 અમુલ્ય ચીજ છે તોપણ ઘણાં છોકરાંઓના માબાપો પોતા-
 નાં છોકરાંને અજ્ઞાન રાખેછે માટે જે બાપ પોતાના છોક-
 રાને બણાવતો નથી તેજ તેનો શત્રુ છે. જેઓ બણાવે છે
 તેઓમાંનાં કેટલાક પોતાના છોકરાને લખતાં વાંચતાં આ-

✽ આ શ્લોક આગળ આવી ગએલો છે.

વડયું એટલે હવે બધી રહ્યો એમ ગણી નિશાળેથી ઉઠાડી લેછે ને પછી આવાં છોકરાં પૂરી કેળવણી નહીં લેવાથી હલકી નોકરી કરી યા હલકો વેપાર કરી સદાને માટે દુઃખ ભોગવે છે, આવાં છોકરાંનાં માળાપોને જેટલો ધીકાર કરીએ તેટલો ઝોછો છે.

અસલ આપણો દેશ વિદ્યાથી ભરપૂર હતો. આપણા અસલના આર્યોમાં ભવભૂતિ ને કાળીદાસ કાવ્યમાં કુશળ હતા, આર્યભટ્ટ ગણિતશાસ્ત્રમાં ને ખગોળવિદ્યામાં કુશળ હતા, અને રૂક્મણી, લીલાવતી, સીતા, વીગેરે સ્ત્રીઓ પણ બહુલી હતી, તેથીજ આ આર્ય દેશની કિર્તિ અન્ય દેશોમાં પ્રસરી રહી હતી. તે વખતે વિદ્યાદેવીના મિત્રો, સંપ, ન્યાય, સત્યતા ને નિતિ આર્ય પ્રજામાં શોભી રહી હતી. ઠામ ઠામ મોટી શાળાઓને હુન્નર શાળાઓ હતી જેમાં આર્ય સ્ત્રી પુરૂષો બધી પોત પોતાને ધંધે વળગતા હતા પણ નોકરીની આશા તો તેઓ યોડીજ રાખતા. કેમકે તેઓ એગજ સમજતા હતા કે—ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, ને કનિષ્ઠ નોકરી અને નફ્ટ બીખ. આ કહેવત તેઓ હમેશાં યાદ રાખતા, ને અન્ય દેશોમાં વેપાર અર્થે જતા.

બાધ—આપણા અસલના આર્યો કેળવણીમાં ધણી ચઢી આવતા હતા તેથી તેઓ ખીજ દેશોમાં જઈ પુષ્કળ પૈસો કમાઈ આવતા હતા. તેઓ જાવા, જંગળાર, ખસરા, મોરીસા, રંગુન, મસ્તક, ને સિલોન વીગેરે દૂર દેશોમાં મોટી સફરો કરતા હતા. જાવા વિશે લોકોમાં એવી કહેવત તે વેળા ચાલતી કે “જે જાય જાવે તે પાછો ન આવે, જો આવે તો છોકરાંનાં છોકરાં આવે તેટલું ધન લાવે.” સાંભળનાર માનશે કે ત્યાં સોના રૂપાના ઢગલા પડ્યા હશે પણ તેમ નહોતું. ત્યાંના લોકો છોક જંગલી હાલતમાં હતા,

અને વિદ્યા શું ચીજ છે તે સમજતા નહોતા, જેથી આર્યો ત્યાં જઈ દુકાનો માંડતા. અને તેને લોટ, દાળ, કપડાં વીગેરે આપી તે દેશમાં નિપજતો અમુલ્ય મસાલો લેતા હતા. જેની આપણા દેશમાં આઠ કે દસ મણી કીંમત ઉપજતી હતી. વળી જંગળારના જંગલી મુસલમાનોને કપડાં વીગેરે આપી હાથી દાંત અને સુવર્ણ રજ લેતા હતા. જેમાંથી બુદ્ધીના બળે કીમતી સોનું પેદા કરતા. આ મુજબ વેપારથી અને હિંદુસ્તાનમાં નીપજતા અગણીત માલથી પુષ્કળ પૈસો ધસડાઈ આવતો. જેથી તેઓ સર્વે વાતે સુખી હતા.

ન્યારે પરદેશી રાજા આ આર્ય દેશપર ચડી આવવા લાગ્યા ને લોભમાં લુપ્ત બની અતિ જીવન કરવા લાગ્યા ત્યારે પછી વિદ્યાને સાંચે એક બાબુએ મૂકેલ, જેથી દેશાટણ કરવું નવા હુન્નર શોધવા વીગેરે બાબતોનો વિચાર તેને ક્યાંથી આવેજ ? આમ રફતે રફતે આપણા દેશની ખડતી થઈ. પણ સારા ભાગ્યે હાલમાં કેળવણી લેવાને જોઈતી સગવડો થવા માંડી છે. ઠેકાણે ઠેકાણે નિશાળો ઉઘડી છે ને તેમાં નિતિ તેમજ વ્યવહારાદીક કેળવણી અપાય છે તેમ છતાં તેનો લાભ ન લે તો પછી તેના જેવો કોણ મુર્ખ. ઉપર મુજબ નિયંધનું એક પાતું વાંચતાંજ સર્વેસંગ તરતજ બોલ્યો બાઈ અત્યારે આપણે કોલેજમાં જવાનો વખત થવા આવેલ છે ને આ નિયંધનો ધણો ભાગ હજી વાંચવાનો છે, જેથી તે પુરસદની વેળા વાંચી પૂરો કરીશું. પણ અત્યારે તો તે બંધ રાખો. વળી મારા મનમાં પણ ખાત્રી થઈ છે કે—

રૂપયૌવનસંપન્ના, વિશાલકુલસંભવાઃ ॥

વિદ્યમહિનાનશોભન્તે, નિર્ગંધાદ્વકિશ્રુકાઃ ?

અર્થ—૩૫ એને જોળનથી સંપુર્ણ છે વળી સારા કુ-

જામાં કૃત્તવ્ય થયો છે છતાં જો તે વિદ્યાથી સંપૂર્ણ નથી
તો સુગંધ વિનાના આખરાના ફૂલસમ શોભતો નથી.
તેમજ વળી—

કામધેનુગુણાવિદ્યા, ચકાલેફલદાયિની;

પ્રવાસેમાતૃસદ્રશી, વિદ્યાગુપ્તધનંસ્મૃતં. ॥૨॥

અર્થ—વિદ્યાના ગુણ કામધેનુ ગાયની માફક છે.
વિદ્યા અકસ્માત ફળ આપેછે. મુસાફરીમાં તે આપણું
પોષણ કરેછે. ને વિદ્યા એ ગુપ્ત ધન છે. તેથી વિદ્યાનો
વધારો કરવોજ.

આ મુજબ કુસુમચંદ્રે જ્યારે પોતાના મિત્રનું વલણ
વિદ્યા તરફ વળ્યું ત્યારે નિગંધ વાંચવો કારે મૂકી કોલે-
જમાં જવાનો વખત લીધો. ને જાને ગિત્રો સાથે સાથે
વાતો કરતા કરતા કોલેજ તરફ ગયા.

કેટલોક વખત આમરોજ સાથે સાથે કોલેજે જતા
હતા. ને છેલ્લે M. A. ની પરીક્ષામાં દાખલ થયા, ને
ત્યાં આગળથી પોતાની મેહેનતના બદલામાં સાળાશી મે-
ળવી, સારે નંબરે પાસ થયાના સર્ટિફિકેટ મેળવ્યાં.

હવે સવાઇસંગના પિતા વૃદ્ધ હોવાથી તેણે અ-
ન્યાસ આગળ ચલાવવો બંધ કર્યો કેમકે રાજાઓનો ધર્મ-
છે કે ન્યાયશાસ્ત્રનું પણ અધ્યયન કરવું. આથી કુસુમ-
ચંદ્ર ઉદાશી સાથે પોતાના ધરતરફ રવાના થયો.

પ્રકરણ ૨ જી.

પ્રકાશચંદ્ર અને તેની પ્રિયા બિજ્યાગૌરી પોતાની નાની
ની દીકરી પ્રેમગવરી રમાડતા હતા ને હાશ્યવિનોદાદીક વાતો
કરતા હતા.—તે વેળા પ્રકાશચંદ્ર પોતાની પ્રિયાને કહેછે,

હે પ્રીયે ! આપણે ધણાજ ભાગ્યશાળી છીએ કેમકે ઇશ્વર આપણાપર કેટલો ગાયાળુ છે. જો, આપણને કુસુમચંદ્ર જેવો પુત્ર છે કે જેણે આટલી નાની વયમાં કેવું સરસ જ્ઞાન મેળવ્યું? વળી આ પ્રેમગવરી કે જે હજી ક્રીશોર વયની છે તોપણ તેનું ગદ્યુર ગાયન અને તેની લાવણ્યતા જોઈ હું ધણાજ ખુશી થાઉં છું.

વળી હું કાલે પેઢીથી ચાકરો સાથે ઘર તરફ આવતો હતો. તે દરમીયાનમાં બજારમાં કેટલાક બાળકો પરસ્પર વાતો કરતા મારા તરફ આંગળી કરી “આ કુસુમચંદ્રના પિતા” એમ બોલી બીજાને બતાવતા હતા. ને તેની સાથે તે એમ પણ બોલતા હતા કે ખરેખર કુસુમચંદ્રે પોતાની ૧૮ વર્ષની નાની વયમાં M. A. ની પરીક્ષામાં પસાર થઈ અતિ સાચું જ્ઞાન મેળવ્યું, આવો હુશીયાર છોકરો આ શહેરમી અંદર બીજો કોઈ નથી. આ વાક્યો સાંભળીને મારા હૃદયને કેટલો આનંદ થયો હશે વાં ?

વિન્યાયૌરી બોલી—એમાં નવાઈ શી. પુત્ર સારો થાય તો માળાપને અને આખા કુટુંબને દીપાવે છે, કેમકે પુ=નર્ક+ત્ર=તારનાર એટલે નર્કમાંથી તારનાર તેનું નામજ પુત્ર. વળી કેટલાક શ્લોકોમાં પણ કહેલ છે કે—

एकेनापिसुवृक्षेण, पुष्पीतेनसुगंधीनाः ॥

वासितंतद्वनंसर्वसुपुत्रेणकुलंयथा ॥ ૧. ॥

બાવાર્થ—વન ધણું મોટું છે તોપણ એક સુગંધી-વાળા ઝાડથી સુગંધીવાળુ ને શોભાયમાન થાય છે, તેજ મુજબ એક પણ જો સારો છોકરો હોય તો તેના વડે બધું કુળ શોભાયમાન થાય છે, વળી ખરાબ પુત્ર હોવાથી કેટલા માઠાં ફળ થાય છે.

एकेनसुष्कवृक्षेण. दह्यमानेनबन्धिना

दह्यतेतद्वनंसर्वं, कुपुत्रेणकुलंयथा.

ભાવાર્થ—અરણ્ય મોટું વિશાળ છે. અને ઘણા એક દુલ્લભાન આડથી સંપન્ન છે, એવા ઘણાં ઝાડો છે પણ એક સુકું ઝાડ અગ્નીથી બળતું હોય તો તે બધા લીલાને બાળે છે તેમ એક કુપુત્ર આખા કુટુંબને બુડાડે છે.

વળી શાસ્ત્રમાં કહેલ છે કે—ઘણાં છોકરાં હોય તે કંઈ રતાં એક સુપુત્ર હોય તે સારો—શુઓ—

किंजातैर्वहुभिःपुत्रैःशोकसंतापकारकैः

परमेकःकुलालंबी यत्रविश्राम्यतेकुलं

ભાવાર્થ—સંતાપ કરનારા ઘણા છોકરાં થાય તે શા કામના ? પણ કુળનો અવલંબી એટલે પાલણુ પોષણ કરનાર એટલે જેના આશ્રયે કરીને બધું કુળ સુખ પામે એવો એક પુત્ર હોય તે સારો.

વળી પુત્ર ક્રાંતું નામ—

तेपुत्रायेयत्रपितुर्भक्ता, सपितायस्तुपोषकः

तन्मित्रंविश्वासेः साभार्यायत्रनिवृत्तिः ॥૧॥

ભાવાર્થ—આપની ચાકરી કરે તે પુત્ર. પાળી પોષીને ઉછેરે તેજ આપ. જેનો મનમાં વિશ્વાસ તેજ મિત્ર ને દુઃખ મટાડી ને સુખ આપે તેજ સ્ત્રી.

માટે સુપુત્રથી કેટલો ફાયદો છે. અને કુપુત્રથી કેટલા બધા ગેરફાયદા છે આવા વાક્યો પોતાની પ્રીયાના મુખથી પ્રકાશવદે સાંભળ્યા એટલે તેને ઘણોજ આનંદ થયો. અને બોલ્યા. વાહવાહ, પ્રીયા આપણે આ અવતાર કેવો સફળ ! જે શાસ્ત્રમાં પણ કહેલ છે કે—

ઉપર મુજબ વાતચીત ચાલે છે તેટલામાંજ કુસુમચંદ્ર

ઉદાશી એહેરે ઘેર આવ્યો તેના પિતાએ તેનું મુખ ઉદાશી જોઈને કહ્યું બહાલા પુત્ર તું કેમ શોકાતુર દેખાયછે. જે હકી-
કત હોય તે કહે. આ વાક્ય જેવાં તેના પિતાના મુખમાંથી
નીકળ્યાં કે તુરતજ કુસુમચંદ્રનું મુખ રોયા જેવું થયું
તરતજ તેના પીતાએ તેને છાતી સરસો ચાંપી ધીરજ
આપી. ને આમ બનવાનું કારણ પૂછ્યું. એટલે તેણે ધ-
ણીજ ગંભીરાઈથી જવાબ દીધો કે.—

પીતાજી આજે મારા મિત્ર સવૈસંગે પોતાના પિતા
વૃદ્ધ હોવાથી ને વળી તેના પીતાની ખાસ ફરગાશથી આ-
ગળ અભ્યાસ કરવાનું બંધ કર્યું, ને રાજકાજમાં પડ્યા;
જેથી હવે મારે અભ્યાસની અંદર એકલું રહેવું પડશે.
માટેજ મને દીલગીરી થઈછે. કેમકે શાસ્ત્રમાં કહેલછે કે.—

एकाकिनतपोद्वाभ्यांपठनंगायनंत्रीमिः

चतुभिःगमनंक्षेत्रंपंचभिर्वहुभीरणाः

અર્થ—તપ એકજ જણે કરવું. બે જણાએજ ભ-
ણવું, ત્રણ જણેજ ગાયન કરવું, કાંઈ જવુંતો ચારજણે જવું,
ખેતરમાં પાંચ જણે કામ કરવું, અને યુદ્ધમાં જ્યોત્સે જોષ્યે.

ઉપરમુજબ પુત્રનું મધુરવચન સાંભળી તેના પીતા-
એ પોતાના મનમાં કહ્યું કે—શાળશ પ્રીયપુત્ર. પુત્રથાઓ
તો તારા જેવાજ થજો. વળી તેણે સ્વગત:પોતાની પ્રીયાને
કહ્યું—પ્રીયા જો બંને મિત્રોને પરસ્પર કેવી પ્રિતિની ગાંઠ
બધાએલછે. જેથી કે એક બીજને એક બીજ વિના
ચાલતું નથી. આ સાંભળી તે પણ ધણી ખુશી થઈને બોલી
કે એ બંને મિત્રોનું જોડું અખંડીત રહે.

કુંશુચંદ્ર બોલ્યો—પીતાજી મિત્રજેણું રતન દુનીયામાં
મળતું નથી જો કે પૈસો મળે. રાજ્યમળે, પણ સત્રમિત્રતા
મળે નહીં. ખુંદીકાટાનો નૃપતિ શ્વરો—આંપરાજહાડો જે કે

પોતાની પ્રીયાને માથે ખોટું આળ આવવાથી પોતાનું માથું આપવાને માટે તૈયાર થએલ, પણ વળી તેના મનમાં આવ્યું. કે એકવેળા મારી સ્ત્રીને મળીને પછી મરવું. આ વિચારને ધર લાવવાને માટે બાદશાહની રજા માગતાં બાદશાહે ઠરાવેલ મુદતે હાજર ન થવાય તો બદલે મરે તેવો જામીન માગ્યો જે વેળા તેના પહાડસીંહ નામે મિત્રે તે સરત સ્વીકારેલ. શાબાશ છે તે મિત્રને, કેમકે મિત્ર તો તેવોજ જોઈએ.

પિતા—દુનીયામાં પૈસાના સગાતો હજારો છે અને પૈસાથી હજારો મિત્રાત કરેછે. પણ ખરો મિત્ર જેને માટે એમ કહેવાયછે કે.—

ગીતી.

હાની ગ્લાની હરનારો, સુખ વિશ્રામનું કામ સદા જે છે;
મણીસગ જે અક્ષરનો, મિત્ર શબ્દ એ રચ્યો હશે કોણે.

તેવો મિત્ર મળવો કઠીન છે. મેં હાલમાં સર્વસંગની સાથે મિત્રતાની ગાંઠ બાંધીછે પણ તે અરસપરસ અમારા અતઃકરણમાં એવી છે કે—કોઈ દીવસ અમે તાળીયા મીત્રની ઉપમાને યોગ્ય નહીંજ કહેવાઈએ, પણ આ વેળા તેણે અભ્યાસ કરવો છોડી દીધો જેથી મને અતિશે ખેદ ઉત્પન્ન થાયછે કેમકે—હજી મારે ઘણું શીખવાનું છે, ને તે વેળા મારે કોઈ બીજાની સાથે અભ્યાસની અનુકુળતાને માટે સોળત કરવી પડશે. પણ—જેમ મણી પર્વતમાં હોયછે, પણ તે બધા પર્વતમાં નથી. વળી હાથીના કુંભરચળમાં મોતી હોયછે પણ તે બધા હાથીઓના કુંભરચળમાં નહીં તેમ મને જેવી સર્વસંગની સાથે અભ્યાસની અનુકુળતા હતી તેવી બીજે નહીં મળે; ખરે નહીંજ મળે.

ઉપર મુજબ કુસુમચંદ્ર પોતાના પિતા પાસે વાતો

કરેછે એટલામાં સવૈસંગનો એક સિપાઈ હાથમાં એક કાગળ લઈ તેની પાસે આવ્યો, ને સલામ કરી કાગળ કુસુમચંદ્રના હાથમાં મૂક્યો.

કુસુમચંદ્રે તરતજ તે ફેાડ્યો ને અંદર વાંચેછે તો—
 લગભગ ચાર વાગના આવેલા છે. ને આજરોજ પાંચ વાગતે અત્રેની પ્રખ્યાત ગાર્ડનમાં આપણા ક્લાસના ખીજ તમામ છોકરાઓની રૂબરૂમાં મારે મિત્રતા વિષે થોડું વ્યાખ્યાન પ્રિન્સીપલ ફરમાશ મુજબ દેવાનું છે. જે જાગત તમે જાણો છો માટે કામમાંથી દુરસદ મેળવી થોડી વેળા અત્રે આવી જશો.

ઉપર મુજબ ચીઠી વાંચતાં કુસુમચંદ્રે સિપાઈ સાથે કહાવી મોકલ્યું કે—હું જા વાગે આપ પાસે આવીશ ને ત્યાંથી આપણે જનને પરભાર્યા બગીચામાં જઈશું, એમ કહેજે.

સિપાઈએ સવૈસંગને તે જગર આપી, ને થોડી વાર થઈ નહીં તેટલામાં કુસુમચંદ્ર પણ ત્યાં આવ્યા—કેટલીક જાગતની વાતચીતો—કર્યાબાદ નીજાંધના પાના હાથમાં લઈ જનને મીત્રો ગાર્ડન તરફ રવાના થયા.—

ત્યાં ગયાં તે વેળા તેની ક્લાસના તમામ સ્કોલરોએ તેમને સનમાન દીધું. પછી સવૈસંગે પોતે બનાવેલ મિત્ર વિષેનો નિજાંધ વાંચવો શરૂ કર્યો.

॥ નિબંધ. ॥

મિત્ર એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. મી=દુઃખ+ત્ર= તારનાર એટલે દુઃખમાંથી તારનાર.—

મિત્ર એટલે શું. મિત્રથી શા શા ફાયદા ને નહારા મિત્રથી શા શા ગેરફાયદા, મિત્ર ન હોવાથી શું નુકશાન, મિત્ર કેવો કરવો, તેની પરીક્ષા વીગેરે કેમ કરવી એ ઉદ્દેશને લગતું ફક્ત ટુંક ખ્યાન હું આ પ્રસંગે આપ સર્વની સમક્ષ નિવેદન કરું છું જે પર આ પુરતું લક્ષ ખેંચશો.

હુનીયામાં માણસો જ્યારે જન્મેછે ત્યારે તેને પ્રથમ માળાપની પછી કુટુંબીઓની ને પછી મિત્રની એમ ક્રમવાર સોળત થાયછે. હવે ઉપર કહેલી બીજી સોળત કરતા મિત્રની સંગત વધારે કાગની છે.

મિત્ર ચાર જાતના છે. ૧ તાળીયા. ૨ ગાળીયા. ૩ ચપટીયા. ૪ ખરેખરા મિત્ર. ઉપર કહેલા ત્રણ જાતના મિત્ર તે કાંઈ મિત્ર નથી કેમકે જ્યાં મળે ત્યાં તાળીનો સંબંધ. ૨ ગાળીયા એ જ્યાં એકઠા થાય ત્યાં એક બીજાને ગાળો દે, મસ્કરી કરે.

પ્રિત પુરાતની જનકે, ઉત્તમ કુત્રકી લાજ;

સત વરસ જળમે રહે, પયરી તજ તન આગ.

૩ ચપટીયા એ જ્યાં મળે ત્યાં ભાંગ સુધવાની, અ-શીલુ ખાવાની, ગાંજો પીવાની કે એવી બીજી કેરી ચીજ ખાવાની કે સુધવાની, તજવીજ કરે—

ઉપર મુજબના ત્રણે મિત્રો તો ફક્ત કહેવાના છે. પણ ખરો મિત્ર તો કવિ કહેછે કે.—

ઉત્સવ દુઃખ દુકાળમાં, રાજદાર મશાણ;

દેશ બંડમાં નવ તજે, બાંધવ તેને જાણ.

એટલે ઉત્સવ વખતે, દુઃખમાં, દુકાળમાં, રાજ આ-ક્રમમાં, સમશાનમાં, દેશમાં બંડ વખતે જે નથી તજતો તેનેજ ખરો મિત્ર જાણ.

તેજજ વળી—

દ્યુત જીહાષ ક્રોધને, કટુતા ફેડવી વાત;

મન ફેરવવું યાચના, મિત્ર દુષણ એ સાત.—

મિત્રની સાથે જીગાર રમવો, વાતમાં જીહું બોલવું, ક્રો-ધ રાખવો, કડવું બોલવું, છાની વાત ઉઘાડી પાડવી, અ-વળું સમજાવવું, માગવું એ મિત્રના લક્ષણ નથી; કેમકે તેથી મિત્રાઈનો ભંગ થાય છે. જે મનુષ્યો પરસ્પર નિષ્ક-

---

૧ સમશાનમાં દહનક્રિયા સુધી પણ ન તજે.

ષટપણ્ણાથી વસીને રહે અથવા બેમાંથી એકને કાંઈ દુઃખ આવી પડ્યું હોય ત્યારે તેમાં બીજો ભાગ લે તેમજ પ-રરપર મિત્રતા દેખાડે, મધુર શબ્દ બોલે ને એકને સુખે સુખીયો ને એકને દુઃખે દુઃખીયો થઈ સંકટ સમે એક બીજાને સહાય કરે એવી મનોવૃત્તી રાખે જેથી એક બી-જાના ગન એક બીજાના તરફ પ્રવર્તન થાય તેનેજ અને તેવાનેજ મિત્ર કહે છે. વળી આવા પ્રકારની મનોવૃત્તિ જે-ના હૃદયમાંવાસ કરી રહેલી છે તેવાઓનીજ મિત્રાઈને ધન્ય છે.

મનુષ્ય પ્રાણીને આ સંસારમાં સુખ દેનારું મિત્ર જેવું બીજું કોઈ સાધન નથી, જ્યારે કોઈ પણ પુરૂષને ઘણી દોલત સાંપડી હોય અને જો તેને કોઈ પણ મિત્ર ન હોય તો તે સાંપડેલ દોલત શું કરે? જેમ ખટરસ ભો-જન એકાંતમાં રચીકર થતાં નથી તેમજ મિત્ર વિનાના પુરૂષને તે દોલત થતાં સુખ થતું નથી. સુમિત્ર વિના તેને આ દુનીયા એક ઉજ્જડ લાગે છે. કેમકે સંકટ વેળા સલાહ દેનારો અને તેમાંથી મુક્ત કરનારો નહોવાથી તે ગાંડા જેવો બ-ની જાય છે. તેને દુઃખ આવી પડ્યું હોય અને તેમાં ભાગ લેનાર મિત્ર નહોવાથી ઉલટો તેમાં બગણો વધારો થાય છે. દુઃખ એક બીજાને કેહેવાથી કેટલું ઓછું થાય છે.? આ વાતનો અનુભવ દરેક જણને હોય છે. ત્યારે કહો કે મિત્ર વિનાના પુરૂષને આવો લાભ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

આપણી સુખદુઃખની વાતો કોઈ સાંભળનાર ન હો-વાને લીધે આપણને ઉદાશી પ્રાપ્ત થાય છે. ટુંકામાં મારું એટલુંજ કહેવાનું કે તેને આ દુનીયામાં સુખ એ શું શબ્દ છે તેની બીલકુલ ખબર નથી. વળી કેટલાક પુરૂષો જેને કે થોડું નુકશાન થતું હોય—ને પોતાના મિત્રને ઘણો લાભ થતો હોય તો પોતાનું નુકશાન મોટા આનંદથી ભોગવી

મિત્રના લાભ તરફ મદદનીશ થાયછે, આવી વેળા તેના હૃદયમાં પરોપકાર સિવાય બીજો હેતુ હોતો નથી. આવાજ પ્રકારનો ઉદ્દેશ લાવી પરસ્પર મૈત્રી બાંધે તોજ તે મીત્રાઈમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય—ને એક બીજાનું સારું થવાનો સંભવ રહેશે. આવાજ પ્રકારની મૈત્રી તેજ મીત્રાઈ કહેવાય.—

જ્યાં સુધી આપણાપર સંકટ આવી પડેત નથી અ-
ને આપણી સ્થિતિ સારી છે ત્યાં સુધી સર્વ મિત્રો આગળ
હાજર રહેછે. પણ જો આપણે માથે કોઈ આફત યા દુઃ-
ખ આવી પડ્યું તો તે વેળા જો આપણી સાથે રહે
તેજ મિત્ર જાણવા. કેમકે બીજા જો (ઉપર ચોટીયા), મિત્રો
ફક્ત ફોલી ખાવાને બેગા થયા હશે તે તો તે વેળા મોં પણ
નહીં બતાવે. આવો અનુભવ સૌને થોડો યા ધણો હશે.

જ્યારે કોઈપણ માણસ આપણી દોસ્તી બાંધવાને
આવે ત્યારે જેમ સોનાની પરિક્ષા થાયછે તેમ તેને
પારખવો. જેગકે સોનાને પહેલું ધસેછે. પછી કટકા કરેછે,
પછી ગાળે છે ને છેલ્લે ટીપીને તપાવે છે. તે મુજબ આ-
પણે પણ નવા મિત્રોને વાતચીતથી, ચાલ ચલગતથી, ને
તેના મનની નિમકસદથી પ્રથમ તેને જોવો. વળી એકાદી
વાત જોને કહી તે તેના દીલમાં રહે છે કે નહીં તે તપાસવું
વીગેરે વીગેરે બાબતનો અનુભવ મેળવીનેજ દોસ્તીનો હક
બાંધવો. જેથી આગળ ઉપર આપણને નુકશાન ન થતાં
સારું થાય.—

દુનિયામાં મિત્રાઈ કરવાનો એટલોજ મુખ્ય હેતુ
છે કે સંકટમાં એક બીજાને મદદ કરવી. જો આપણા
મિત્રને કાંઈ સંકટ આવી પડ્યું ને તે વેળા જો આપણે
તેને મદદ કરીએ તો તે આપણાપર સારો પ્રેમ રાખેજ.
મિત્રાઈ કરવામાં અન્તઃકરણની સ્થિરતા, પ્રમાણીકપણું ને

વિચાર શીલતા એ ગુણો અવશ્ય હોવાં જોઈએ. જો આવા ગુણ હોય તો મિત્રની ખોટ નથી. જેતું અંતઃકરણ સ્થીર નથી વળી અપ્રમાણીક અને એકલપેટો છે તેની મિત્રાઈ કદી કરવી નહીં. કારણ કે તેથી આપણને નુકશાન થાય છે.

એકાદ વિષય ઉપર સંભાષણ થતું હોય અને એકનું બોલવું બીજાને ગમતું ન હોય તો તેથી તે બંને વચ્ચે દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થાય છે જેથી તેઓ બીજા એક બીજાના શત્રુ હોય તેમ વર્તે છે. આવા ઉદાહરણો કોઈ કોઈ વેળા બની આવેછે આપણા સ્નેહીનું બોલવું આપણા વિરુદ્ધ થાય તો આપણે એમજ માનીએ છીએ કે તેની મતલબ આપણને હલકો પાડવાની હશે. પણ તેમ ન માનતા તેના બોલમાં વ્યાજબી કેટલું છે તે જોવું.

હમેશાં છૂટા મનથી તથા નમ્ર શબ્દથી બોલવું તે પણ મિત્રાઈ નિભાવવાતું એક લક્ષણ છે. કેટલાક સ્વભાવિક રીતે એવા હોય છે કે પોતાના મિત્રની ઠઠ્ઠા મસ્કરી કરવા ગંડી બન્યા છે અને કેટલાકને તે ગમતી નથી. આપને અનુભવ ઉપરથી માલુમ પડેલ હશે કે ઠઠ્ઠા મસ્કરી પરિણામે દુઃખ-કર્તા છે માટે જેમ બંને તેમ ઠઠ્ઠા મસ્કરી કરવાની ટેવ જોાછી રહે તેમ કરવું કેમકે તેમ કર્યાથી મિત્રાઈ વધારે વાર ટકશે.

દાહુરા.

- રાજ્ય મલે પૈસા મલે, મલે યુદ્ધમાં વીર;
ભાગ્ય વિના કદિ નહી મલે, સુમિત્ર જે ગંભીર. ૧
- દુર્જન કેરા સાથમાં, સજ્જન તજે ન સાર;
અંદન ઝેરી થાય ના, વ્યાળ યુગમાં યાર. ૨
- સમિત્ર વાસ બોજન મલે. ભાગ્યમે સહુ રહેલ;
(પણ) મિત્ર રત્ન સંસારમાં, મળવું છે મુશ્કેલ. ૩

અ સર્વ બાજત ધ્યાનમાં લેતાં હવે તમારે તમારા મિત્રો સાથે મિત્રાઈ નિભાવવાને માટે નીચેના નિયમ પ્રમાણે ચાલવું.

૧ મિત્રને આપત્તી વેળા ગદ્દ કરવી. ૨ એક બીજાને પોતાના દીક્રની વાત કહેવી. ૩ મિત્રનું સારું કરતા તેને બૂરું લાગે તો તેથી કંટાળો ખાઈ તેમ ન કરવાને કદી ગન કરવું જ નહીં પણ ઉલટું તેને સમજાવવું, તેમ તે ન માને તો પોતે પોતાની ફરજ અદા કરવી. ૪ મિત્રની સ્ત્રીને જેન મુજબ ગણવી. ૫ પોતાના લાભના કરતા મિત્રના લાભ તરફ મનને વિષેસ દોડાવવું. ૬ મિત્રનું દુષણ પરાયાને ન કહેતા ધીમેથી તેનેજ કહેવું. ૭ પ્રસંગોપાત આપ લે નો વ્યવહાર જોછો રાખવો.

ઉપર મુજબ જો કરશો તો તમારા મિત્રો તમારા પર હેત રાખશે. ને તમારે મિત્રનો ટોટો પડનાર નથી.

વળી મિત્ર કરતા પહેલાં ખૂબ વિચાર કરજો કે તે મિત્ર મિત્રાઈ કરવાને લાયક છે કે કેમ ? કેમકે તેમ નહીં તો પછવાડેથી પરતાવું પડશે. જુઓ સજ્જન મિત્રના લક્ષણ કેવાં હોયછે ?

એલી હોત, બ્રહ્માશમે, કરેત વૃક્ષસો પ્રિત.

પ્રાંશુગયે, છાંડત નહીં, સો પ્રિતનકી રીત;

શિખરણી છંદ.

કરે પ્યારાં કામો, દ્રઢમન થકી જે દીનતણા,
ઉદારી આભારી, સરસ રસ શોધે કસ ઘણાં;
અતિ ઉત્કંઠાથી, દિન જન તણી દાદજ સુંણી,
મણી શોધું મોટી, સજ્જન નિજ તે લક્ષણ તણી. ૧
સજ્જે સારી વિદ્યા, અતુર થઇને ચિત્તજ હરે,
ગનોહારી બાનુ, ઉદયગય માને પરવરે;

કળા શોધી કેવાં, વિનયમય શમ્પદો શુભછણી,
 મણી શોધું મોટી, સજ્ન નિજ તે લક્ષણ તણી. ૨
 વળી ખોળી ખાણી, ગુણીજન તણી જે ગતી ગ્રહે,
 મહોત્સાહી મોટા, સરવે દુનિયામાં સુખ સહે;
 રૂઠાં એ છે રત્નો, ખત્રકપર ખોદી ચિતવણી,
 મણી શોધું મોટી, સજ્ન નિજ તે લક્ષણ તણી. ૩
 ધણી વિદ્યા ગ્રાહી, અગર પદને લાયકમણે,
 કરો કિર્તિ કિલ્લો, સુજસ રસ ચૂસે પળપળે;
 આહો આર્યો બંધુ, પરશ કવિછે પારસમણી,
 મણી શોધું મોટી, સજ્ન નિજ તે લક્ષણ તણી. ૪

સુગન બેસી પ્રેમકો, જોમન હીરા હોય,
 ગણુ એરણુ બીચ ધર કરે, ખોટા ન ટકે કોય;
 પ્રિતિ નિભાવન અતી કંઠન, સમજ કરો નર કોય,
 ભાંગ બખતનો સુગમહે, લેંદારો મુસ્કેત્ર હોય.

નિબંધ પુરો થયા બાદ સઘળું મિત્રમંડળ, પોત
 પોતાના ધર તરફ રવાને થયું.

પ્રકરણ ત્રીજું.

કેટલાક દીવસ ખુશીના ગુજર્યા બાદ એક વખત પ્ર-
 કાશચંદ્ર પોતાની પ્રિયા વિજ્યાગૌરી સાથે વાતો કરતા સાં-
 જતે વખતે અગાશીમાં બેઠા છે એવામાં ચાકરે “ટાર્મસ
 ઓફ ઈંગ્લેન્ડ” નામનું એક ન્યુસપેપર શેકતા હાથમાં આ-
 ન્યું. જે ફેડી વાંચતાં કુસુમચંદ્ર L. L. B. ની પરી-
 ક્ષામાં ધણે સારે નંબરે પાસ. એ ખચર વાંચી બંનેના
 આનંદનો કાંઈ પાર રહ્યો નહીં.

પોતાના બહાલા પુત્રની ઉંચી કેળવણી જોઈ માળા-
 પો ખુશી થાય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. આમ ખુશીમાં બેઠા

છે એટલે વિજ્યાગૌરીએ પોતાના પતિને ધણા આગ્રહ સાથે હવે પુત્રનું વેવીશાળ કાઢ ઉંચ ફૂગની સરસ જ્ઞાન-વાળી કન્યા જોઈ કરવાને માટે વિનંતિ કરી. જે બાળક શેઠે સારી રીતે ધ્યાનમાં લીધી ને હું તે વિચારમાં છું એમ જણાવ્યું.

આ વેળા કુસુમચંદ્રની નાનીબેન પ્રેમગવરી પણ ત્યાં જ ઉભેલાં હતી જેથી શેઠે તેને હવે નિશાળે મોકલવાને માટે પોતાની પ્રિયાને જણાવ્યું ને બીજે દીવસે ખસુસ મોકલવાનું ઠરાવ્યું.

આમ વાતો કરે છે એવામાં આ અસ્થીર દેહનો કાઢને ભરસો નથી. તે પાણીના પરપોટાની માફક ચાલ્યો જાય છે. તે મુજબ વિજ્યાગૌરીના પેટમાં દુઃખાવો થંબા માંડ્યો ને જ્વેત જ્વેતામાં તેનું બળ વધી ગયું, જેથી નોકર ચાકરો સર્વની દોડા દોડ થવા લાગી ને શહેરમાં ચારેમેર વાત ફેલાઈ ગઈ કે વિજ્યાગૌરીને અતિશે મંદવાડ થઈ ગયો છે. ડાકતરો વીગેરે પણ ત્યાં આવ્યાં ને એક બાજુથી શહેરના ગાણસોની જેવા આવવાની ગરદી થવા માંડી. ધણાં ધણાં ઉપાયો થવા લાગ્યા. પણ દરદ ઉલટું વધારે જોર કરવા લાગ્યું. આખર કુસુમચંદ્ર પોતે પોતાના મિત્ર સર્વેસંગ પાસે જોઈ હતો ત્યાં આગળ આવી લાગ્યોજ તે ગાભરા જેવો બની ગયો ને આ ઓચીતું થું થયું એમ મનમાં લાવી ત્યાંથી ઘર તરફ આવવાને નિસર્થો ને સર્વેસંગપણ પોતાના મિત્રની માતૃશ્રીની ખબર લેવાને માટે તેની સાથેજ આવ્યો—

બંને મિત્રો ઘેર આવ્યા ને જુએછેતો પોતાની માતા ખાટલામાં સુતી હતી, ને મંદવાડ જોરથી વધતો હતો. દુરતજ ડાકતર ત્યાં આવ્યા ને તેના હાથ તથા પગની

રનાયુ તપાસી પોતે દીવગીર જેવા જાતી મયા. આથી કુ-
સુમચંદ્રને વધારે ખેદ થવામાંડયો. ને તેં ડાકતરને કહેવા લાગ્યો.
સાહેબ—તમેને કેમ લાગેછે? ડાકતરે કહ્યું કે ઇશ્વર બચાવશે?
ડાકતર ગયા પછી સર્વને એમજ બાસવા લાગ્યું કે—હવે
તે જાયે તેમ નથી તેથી સર્વ ઉદાસી—થવા લાગ્યા ને કેટ-
લાકની આંખોમાંથી ચોંધાર આંસુ ધરણી પર ઢળવા લા-
ગ્યાં—કુસુમચંદ્રથી આવેલા પોતાની માનું દુઃખ જોઈ
શકાયું નહીં. તેને તેનો વહાણોપ્યાર યાદ આવવા લાગ્યો.
અને મનમાં ખોલવા લાગ્યો. અરેરે—હતભાગી હું. કે—આ
મારી નાની વયમાં હું નમાયો થઈ જવાનો. અરે મા! તારું મા-
રાપરનું હેત એ શું, કદી જુલ્લી જઈશ? મા. હવે મને મારા પુત્ર
એમ કહી દોણ ખોલાવશે. અરે મારા સુખના દીવસોમાં આ
અણુધારી વિપત્તિ ક્યાંથી આવી પડી. અરે વિધાતા તને શું
કહ્યું? શું મને આવી રીતે મોટા દુઃખમાં નાંખ્યો હતો તો
આટલી વેળા સુખથી કેમ રહેવા દીધો? કેમકે હવે એકદમ
મારાથી આ દુઃખનો બોજો કેમ ઉપડશે. આગ અતિ મુઝાં-
તો મનમાં ખોલતો તે—રડવા લાગ્યો. ને પોતાની વાહાણી
માના આ વખતના પલંગ પાસે રડતો રડતો બેઠો.

વિજ્યાગૌરી પણ પોતાના મનથી સમજી ગઈ હતી કે
હવે મને આરામ થવાનો સંભવ ઓછો છે. જેથી તે પો-
તાના વહાણ પુત્રને આ વેળા અતિ ઉદાસીમાં બાળીને
ધીરેથી કહેવા લાગી.—

વહાણ પુત્ર—તું સારી પેઠે સમજે છે કે—જેમ
એક ઝાડને વિષે અનેક રંગના તથા અનેક જાતના ઘણાં
પક્ષીઓ સાયંકાળની વેળા ભેગા થાય છે, ને રાતવાસો
કરે છે પણ તે રાધળાં સવારમાં ઉડીને જુદી જુદી દી-
શાઓમાં ગમન કરી જાય છે તેમ આ સંસારમાં પણ

અનેક સ્વભાવવાળા, રૂપાળા ને ગુણવાળા પુરૂષો આવી ગળેલા છે, પણ તે તો થોડીજ વારના સગાં જાણવાં. અરે જેમ રસ્તે ચાલતાં પંથી મળે, ને બાણતાં શિષ્ય ગુરુભાવળતાવે તેમ આ સંસારના સગાંપણુ જ્યાં તમારામાં કૌવત રહેલ છે ને રળવાની શક્તી છે ત્યાં લગીજ પ્રેમ દષ્ટિથી જોશે. આ વાત યાદ રાખજે.

તું શા માટે દીલગીર થાય છે ? જે જન્મ્યું તે મગરવાતું તો છેજ, અરે કોઈપણુ-અમર રહેલ છે? કોઈ આજ, કોઈ કાલ, કોઈ વર્ષ ને કોઈ તેથી વધારે મુદતે પણ મરવાના તો ખરાંજ. નમ્કી યાદ રાખ હે પ્રીય પુત્ર! ઉઘડ્યું તે કરમાવાને માટેજ. આ કાયા કાયા કુંભના જેવી છે. તેને કુટી જતાં જેમ વાર ન લાગે તેમ દેહનો પણ ભરંસો નથી, માટે તે જાખતનો શોક કરવો તે બિથ્યા છે.

બાઈ તુંતો હવે મોટો થયો છે. વળી સમજણો છે, છતાં આ વેળા આગ દુઃખ લગાડવું તે તને ઉચીત નથી. હવે તો ધીરજ રાખવી. હમેશાં તારી નાની બેનને દુઃખ ન થવા દેવું. ને ગામમાં કિર્તિ વધે તેમ ચાલવું એ મારી તને બક્ષાગણુ છે. આ વાક્યો સાંભળતાં કુસુમચંદ્રની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વેહેવાલાગી જેથી વિન્યાગૌરીથી તે જોઈ શકાયું નહીં. તેની આ વેળાની ધોળી થયેલી આંખમાંથી પણ આંસુ નીકળી પડ્યાં ને તે ગળગળી થઈ ગઈ. તુરતજ ત્યાં બેઠેલ પોતાની માને તેમજ પોતાના વહાલા પતિને હવે પોતે નીચે મુજબ બલામણુ દેવા લાગી. પ્રથમ પોતાની માને તે કહેવા લાગી—માણ—હવે હું સારી રીતે સમજી ગઈ છું કે હું જયવાની નથી. અરે તે આજદીન સુધી મારા પર જે મગતા રાખેલ છે તે હું આ વેળા થું કહું? તારું દેત હું. * * * * *

પણ હવે મારે તને વિશેષ તો નહીં પણ એટલું જ કહેવા-
તું છે કે—તું વિશેષ આકંઠ કરીશ નહીં ત.રં શરીર
તેમ કરીશ તો નક્કી ખરાબ થશે. માટે ઇશ્વરના કૃતપાસે
ળીળનો ઉપાય નથી એમ ગણી મન વાળજે. વળી અ-
મારા અતિ વહાલથી ઉછરેલ લાડકાં બાળકોને તું વારે વાર
ધીરજ આપજે ને તેને મારી ખોટ પુરી પાડજે. જોજે તે
જરાએ દુઃખી ન થાય. તેને જોઈ તું મન વાળજે ને આ
બાળકોને તું કદીપણ ઓછું આવવા દઈશ નહીં હો!

વાહાલી મા—

ઉપર મુજબ પોતાની વહાલી માને કહ્યા પછી પ્રકાશ-
ચંદ્રને પોતાના બીજાના પાસે બોલાવી બીજાને ત્યાંથી રબ
આપી તે ગદગદીત કંઠે બોલી—પ્યારા પતિ આવેજા હું
આપનાથી સદાને માટે વિખૂટી પડું છું—હવે મારા વહા-
લાં બાળકો તમારે શરણે છે તેને કદી પણ કાંઈ ન્યુનતા
થવા દેશો નહીં. જેમ આજની સુધી તેને આપે મારી સ-
મક્ષ સર્વ તરેહના લાડ પૂરા કરેલા છે તેમ હવે પછી પણ
કરશો.

હવે તેઓ નમાયા થવાના, એટલે તેને વાતમાં વા-
તમાં ઓછું લાગશે માટે કદીપણ તેને ઉતાવળથી એક
શબ્દ કહેશો નહીં.

વળી કુસુમચંદ્ર તો સમજી છે એટલે તે સારી રી-
તે સમજશેજ પણ આ નાની બાલુને તો ખૂબ સાચવ-
જો. આ બાળકમાં હું તમને કહું તે મને ઉચીત ન ગણાય
કેમકે તે તમને પણ તેટલાંજ વહાલાં છે છતાં પણ મારું
પ્રેમથી બંધાએલ મન બોલાવાને માટે રહ્યું નહીં.

ચંપાસુરચંદ્રે ઉત્તર દીધો પ્રીયા તારા જીવને ધીર-
જ રાખ. તારા પુત્રો તે મારા પુત્રો છે. તમને કદી પણ હું

ઝોછું નહીં આવવા દઈ—તું તારી ગગતાનો હવે ત્યાગ કર ન ઇશ્વરનું સ્મરણ કર. કેમકે તેજ હવે સાથેના સાચો સગો છે. કુસુમચંદ્રની કે પ્રેમગવરીની તારે જરા પણ ફી-કર ન રાખવી. તે ગને મારા જીવસગ વહાલા છે પ્રીયા—હું ખસુસ કહું છું કે એ મારા લાડકાં જાળકોને કદી પણ નહીં તરછોડું અરે નહીંજ તરછોડું! માટે આ વિચાર તો તારે તારા દીવમાં લાવવોજ નહીં.

વિન્યાગૌરી આ સાંભળી બોલી ખ્યારા પતિ, ગને આપનો સંપુર્ણ ભરસો છે કે આપ તેને નહીં તરછોડવાના પણ હવે હુંતો * * * * ને આપ થોડી મુદ્દને પચી જી * * * * તે વેળા આ મારા લાડકા જાળકોને વખતે દુઃખ થશે એમ લાગે છે. ચંપાસુરચંદ્રે તરતજ ઉત્તર દીધો—ઢાલી એ શું બોલી અરે તારો વિયોગ હું મારી જીવંગીમાં ભુત્તનાર નથી. વળી તારી સાથેના સંબંધનું દુઃખ હું ભુલી જઈ કદી પણ જી-જી સ્ત્રી કરું? એમ કદી જનેજ નહીં જરે જનેજ નહીં.

વળી તારા મનથી જો કદાપી આ મારા બોલનો ભરસો ન આવતો હોય તો હું આ વેળા કસમ ખાઉં છું કે—હવે મારે જીજી સ્ત્રી કરવીજ નહીં એટલુંજ નહીં પણ કદાપી સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ઉગે, સમુદ્ર મર્યાદા મૂકે, સતિયો પોતાનું સત છોડે, નદીનાં પાણી અવળાં ચાલે, વિદ્વાન નિચ કામ કરે, કાયર સંચામ જીતે, ધર્મરાજ દાદ સુણે નહીં, એ સવળું થાય તોપણ હું આ વેળાના મારા કસમ પાળીશ. અરે પાળીશ. ને મારા જાળકોને નહીં તરછોડું નહીં તરછોડું. આ પછી વિન્યાગૌરીએ ફરીથી પોતાના વહાલા પુત્ર કુસુમચંદ્ર તરફ મોં કરી તેને પોતાની છાતી સરસો દાળી રડતાં રડતાં કહ્યું પ્રીય પુત્ર, તારા વિના મા-

રે એક ઘડી પણ ચાલતું નહોતું તે હવે હું તને છોડી જવાની એમ કહી રહી પડી.

વળી તે રડતાં રડતાં બોલી—ઝાલા પુત્ર ડાહ્યો થ-
જે. અને તારા પિતાની આજ્ઞામાં રહેજે તારા પિતાને કા-
ઈ પણ દીવસ સંતાપીશ નહીં. તારી નાની બેનને તરછોડી-
શ નહીં અને સંપસંપીને સત્રજા સાથે ચાલજે—વળી તે
ગળગળી થઈ બોલી—એટા હવે મારી છેલી મુક્તાકાત છે
તમારું કલ્યાણ થાઓ. ને મારી શિખામણ ભુલીશ મા બે-
ટા—!! બાઈ મારા જવાથી તમોને દુઃખ લામશે પણ તે દુઃખ
ન લગાડવું તારા પિતા સમજી છે તે તમોને કદી પણ દુઃખ થવાં
દેશે નહીં. આમ તે કુસુમચંદ્રને શિખામણ દેછે જેના જવા-
બમાં કુસુમચંદ્ર અતિ મુંઝાએલ અંતઃકરણે કાંઈ બોલી શ-
ક્યો નહીં. ને ગળગળો થઈ રોઈ પડ્યો. એટલે વિજ્યાગૌ-
રીએ તેના મોં પર હાથ ફેરવી તેના આંસુ લોયાં. આમ
થાય છે. એટલામાં તેની આંખ ફરી ને પાસેના માણસોએ
તુરતજ તેને ખાટલાપરથી ઉચકી બોંયતળીએ લીધી એટલે
તો તેનો અમર આત્મા તે જોળીયું છોડી ચાલ્યો ગયો.

ઘરના સૌ માણસો રડાપીટ કરવા લાગ્યા ને ગામના
માણસોને જેમ જેમ આ ખબર પડતી ગઈ તેમ તેમ તે ત્યાં
બેગા થવા લાગ્યા ને અતિ દીવંગીર થવા લાગ્યા. નજીકના
સગા તેમજ પાસેના પાડોશીયો ને વિજ્યાગૌરીનો સ્નેહ વ-
ધારે વધારે રોવાવવા લાગ્યો.

આ વખત ખીચારે કુસુમચંદ્ર તો ઘરના એક ખૂણા
પાસે બેઠો બેઠો પોતાની જનનીના વિશ્લેષ શરપદારના ધાથી
આકંઠ કરતો હતો તેની પાસે ચાર પાંચ માણસો બેઠા હતા
તે તેને ધીરજ આપતા હતા. પણ અરેરે માતાનો સ્નેહ શું
તેને આ વેળા તે ધીરજથી ચાલ ના આવે ?

આ પછી તે શય ને ત્યાંથી ઉભાડી સ્વશાન બૂગી-
માં લઇ જવામાં આવ્યું ને કાપાદીથી તેને દહન કીયા કરી.

પ્રકાશચંદ્રની દીલ્લગીરીનો પણ કાંઈ પાર રહેલો
નહોતો તેને પોતાની પ્રિયાનો ખ્યાર વારંવાર યાદ આવી,
તેમજ કુસુમચંદ્ર તથા પ્રેમગૌરી હવે જાળવવા વીગેરેનું
સાંભરતું ને મનમાં રોતો હતો.

આ વેળા પ્રેમગવરી તો ઘર આગળજ હતી તેની ઉમર
૭-૮ વર્ષની હતી એટલે તે સારી પેઠે જાણતી હતી કે—
મારી બહાલી મા મરી ગઇ હવે હું તેનું મોં જાળવાની
નથી. આથી તે અતીષે રડતી.

ઉપરમુજગ પ્રકાશચંદ્રનું સવળું કુટુંબ જેવું સુ-
ખીકું હતું તેવુંજ દુઃખીકું થઇ ગયું.—કુસુમચંદ્ર સમગ્ર
હોવાથી દુકાન તથા ઘર વિગેરેનો સઘળો બહેનહાર તેને માથેજ
નાંખ્યો. થોડા દીવસ વિત્યાબાદ, પ્રેમગવરીને ઘરના કામમાં
પ્રવિષ્ટ કરવા મંડયા. પ્રેમગવરી સમગ્ર ને ચચળ હતી. એટલે
તેને રાંધનાં વીગેરે ટુંક મુદતમાં આવડ્યું. આથી પ્રકાશચંદ્રે
પોતાની સાસુને કહ્યું કે—પ્રેમગવરી પાસે તમારે તમામ
કામ કરાવવું કેમકે તેથી બેલામ છે. એક તો તે કામ શીખે
ને વળી—તે તેને સાસરે જાય ત્યારે મુંઝાય નહીં.

લગભગ છ માસમાં તો પ્રેમગવરીને તમામ કામ ધણીજ
એજાવટથી કરતાં—આવડીગયું. એટલે પ્રકાશચંદ્રની સાસુ
શિવગામ ડોશી પોતાને ઘેર ગયા—આ ડોશીને કાંઈ ફર-
વંદ નહોતી આથી કુસુમચંદ્રને પ્રેમગવરી તેને પોતાના દોહી-
ત્રો તે પુત્ર સમજ હતા.—

વિજ્યાગૌરીનો સ્નેહ તેના નાંના જાળકોને. મુદતના
પ્રમાણમાં દુઃખ વિચારે પડતું ગયું તેમ તેમ થોડો સાંભ-
રવા લાગ્યો. આવેળા છમાસ તો થઈ ગયા હતા. એક વેળા.

તેની મોટી બાબી જેનું નામ પાર્વતિકુંવર કરીને હતું. તે—
માહ દુષ્ટને લોભી હતી.

હમેશાં ખરાય ગાયુસો પારકાનું સાઈ જોઈ પોતાના મનમાં બળેછે તેમ આ પાર્વતિ કુંવર પણ અગર જો કે તેના છોકરાએ તેનું કદી બગાડ્યું નહોતું તોપણ બળ્યાજ કરતી ને મનમાં વારંવાર એવું લાવતી કે—કુસુમચંદ્ર આ વેળા જે સાહેબી ભોગવે છે તેમ મારો પુત્ર શા સાઈ ન ભોગવે. કુસુમચંદ્રની મિલકતમાં શું મારા પુત્રનો ભાગ નહીં. અગર જો કે તે તેના પિતાએજ મેળવેલી છે તોપણ શું મારો છોકરો બીખારી રહે ને તે સુખ ભોગવે એ સાઈ દેખાય ?

પાર્વતિકુંવર સારી રીતે જાણતી હતી કે—પોતાનો પુત્ર એક અક્ષર પણ નિશાળે જઈ શિખ્યો નહોતો. હાલમાંતો તે જુગારીઓની સોળતમાં ને રાંડોમાંજ રખડવામાં દીવસ કાઢતો ને ઘર આગળ આવે ત્યારે થોડીવાર રહે તેમાં પોતે શેરી આખીમાં જાણ કરે કે બાઈના પગલાં ઘર આગળ થયાં છે (મતલબ કંકાસથી) તો પણ પાર્વતિકુંવરનો પ્યાર તેનાપર હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

દુષ્ટ વિચારની પાર્વતિકુંવર હમેશાં પોતાના મનમાં કંઈ રીતે કુસુમચંદ્ર મારે વશ થાય તે બોલ્યા કરતી આમ વિચાર કરવાનું કારણ તો ફક્ત એજ હતું કે—તે મારે વશ થાય તો પછી હું તેને ફોલી ફોલીને ખાઈ ને સુખી થાઉં. પૈસો શું કરાવેછે.—આહાહા!!!

પાર્વતિકુંવરે એકવેળા પ્રકાશચંદ્રને પોતાને ઘેર બોલાવી કહ્યું કે—માઈ—આપણા કુસુમચંદ્રનું સગપણ મારા બાઈની દીકરી નામે ઈદુઆ સાથે કરો તો સાઈ. કારણ કે—આપણા ઘરમાં એકજ ઘરની એ કન્યાઓ થાય.

ધળી—તે રૂપાળી, ડાહી ને સદ્ગુણી છે. ઉમરમાં પણ હાલ વર્ષ ૧૨ની છે. જો તમારો મરજી હોયતો હું મારા ભાઈને તેડાવું.

પ્રકાશચંદ્ર સારી રીતે જાણતો હતો—પાર્વતિકું-વરનું માન જો હું નહીં રાખું તો તેનો હમેશનો કંકાસ મારે વોહોરી લેતો પડશે. આથી તેણે તે જાળવવાનું ધ્યાનમાં લેવાનું કહી રત્ન લીધી.—

પાર્વતિકુંવરને તો આ જાળવવાની વિશેષ ચીંત રહેતી હતી એટલે જીજ્ઞે દિવસે ફરીથી પ્રકાશચંદ્રને જોડાવાની અતિ આચ્છ તે સગપણ કરવાને જણાવ્યું. આ વેળા પ્રકાશચંદ્રે કહ્યું કે—મારો વિચાર હું કુસુમચંદ્ર ને તેના મિત્ર મારફત જણાવી પછી તે વાતની કમુલત આપું.

પાર્વતિકુંવર તુરતજ ક્રોધથી બોલી—વળી એ શું જાણે. આજકાલના છોકરાને પૂછી પછી કમુલ કઈ એમ જોડતાં શરમ નથી આવતી. જો તમારે હા પાડવી હોય તો તેમ નહીં તો નાપાડો. પણ આમ જોડી રીતે લલચાવી ન રાખો. વળી જો મારું આટલું વેળું તમારી પાસે નહીં રહે તો તમે નક્કી યાદ રાખજો કે હું તો ફરીથી તમારી સાથે કદી જોડવાનીજ નહીં.

પ્રકાશચંદ્રે મનમાં વિચાર્યું કે—જો કન્યા સારી તેમ જ રૂપાળી ને સદ્ગુણી હોય તો વળી પુત્રને શું પૂછવાનું છે. વળી આ મોટી બાબીને રીસ ચડેછે મારા ઘરમાં અત્યારે કોઈ મોટું નથી જોઈ મારે તેની ગરજ વારંવાર પડવાની માટે કદાપી તે છોડીના પિતા વીગેરેનો નીચ છે તોપણ કાલગમાં પડેલ પણ રત્ન ઉચકી લેવાને શી અડચણ છે એમ લાગી સગપણ કરવાને હા પાડી ને સગપણ કમુલ કર્યું.

કુસુમચંદ્રને તો પોતાના સગપણની ખબર પણ નહોતી
પણ જ્યારે તેના પિતા ઘેર આબ્યા ત્યારે તેણે તે વાત તેને
જણાવેલ, જે વેળા શરમથી પોતે એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર
પોતાના ખાનગી રીડીંગરૂમ (વાંચવાની ઓરડી)માં ચાલ્યો
ગયો ને પોતાના મન સાથે અતિઉદાસીથી બોલવા લાગ્યો.

અરેરે—પાર્વતિ ઠાકીના ભાઈની છોડી જેને મેં ધણી
વેળા જોઈછે તો જેનામાં નથી રૂપ કે નથી આવડક.
એટલુંજ નહીં પણ જેની જીવ્હાએ સખવેલ પાતું તેની
ફૂંધના કરતાં વધારે પાણીવાળું છે તે શું હવે મારી અ-
ધાગના થવાની ના.

અરે શીવ ! શીવ ! જ્યાં પ્રેમની ગાંઠ બાંધવાની ત્યાં
આવી રીતે થયું હવે તે પ્રેમ-અરે પ્રેમ જેના વડે માણુ-
સો અનંત સુખના ધાગમાં આનંદમય વૃત્તિથી રહેછે, જેના
વડે દુનિટ કાર્ય પણ કરી શકાયછે ને જેના વડે માણુસોમાં
કિર્તિની ધ્વજ ફેલાયછે તે પ્રેમની ગાંઠ હવે મારે એક અભ-
ણ, નિર્લજ્જ ને અણ આવડકની બાળીકા સાથે બાંધવાનો—

મારા પિતા અરે સમજી ગણાયછે ને તેણે આ વેળા
મારા વાસ્તે પોતાની સમજણનો આવો ઉપયોગ કર્યો. ખરે-
ખર મારા જેવો હૃતભાગી બીજો કોઈ નહીં. આમ વિ-
ચારમાંને વિચારમાં તે પોતાના દીવસ નિર્ગમન કરવા
લાગ્યા. એ તો સધારણ છે કે—

ચિંતાથી ચતુરાઈ ઘટે, ઘટે રૂપ ગુણ જ્ઞાન.

ચિંતા બડી અભાગણી, ચિંતા ચિતા સમાન. ૧

તેમજ વળી—

ચિન્તાનાસ્તિશરીરશોષણમ્.

એટલે ચિંતા જેવું શરીરને દુર્બળ કરનાર બીજું
કોઈ નથી તેમ કુસુમચંદ્રને પણ આ ફિકરે ઘેરી લીધો

એટલે તેનું શરીર હમેશાં દુર્બળ થવા લાગ્યું.

પ્રકાશચંદ્રની વય લગભગ ૪૦ વર્ષની થવા આ-
વેલ હતી. તોપણ તેને ખોરાકીનું જોર હતું એટલે ઉમર
લાગતી નહીં.

જ્યાં ખોરાકીનું જોર હોય છે ત્યાં યુવાની હમેશાં
જાણે ન હોય તેમ રહેછે. આથી વિજ્યાગૌરીને પોતે આ-
પેલા વચન તો તદ્દન ભુલી જઈને કામપાશથી પીડાઈ
વારંવાર પોતાનું લગ્ન ફરીથી કરવાનું વિચારવા મંડ્યો.

કામ શું નથી કરતો. મોટામોટા યોગીઓના મનને
ડગાવેછે. તો પ્રકાશચંદ્ર તે શી ગણતીમાં. આ વાત તેણે
એકવેળા પોતાની બાબી પાર્વતિને કહી એટલે તેણેતો તુ-
રતજ હાપાડી ને તેમ કરવાને સુચવ્યું.

આમ સુચવવાનું તેને એજ કારણ હતું કે—કુસુ-
મચંદ્રને પોતાના બાઈની દીકરી પરણાવવાની છે તે પરણ-
વાને કદાપી કુસુમચંદ્ર આનાકાની કરે તો આમ થયાથી
તેના પિતાનો પ્યાર તેનાપરથી દીવસે દિવસે ઘટશે એટલે
તેની આનાકાની તે આવે નહીં. વળી તે સારી રીતે સ-
ગજ ગઈ હતી કે—કુસુમચંદ્ર તે સગપણથી નારાજ થ-
એશે છેજ. એટલે આમ કરવાથી પછી તે પણ મને પૂ-
છવાને જ્યારે તેના પિતાની અપ્રીતી થશે ત્યારે આવશે.

છાપો.

નાવે ડાહ્યાપણ કીધ, ન આવે વિદ્યા ભણતાં;

નાવે કરતાં કપટ, ન આવે સદ્ગુણ ગણતાં.

નાવે ગયે વિદેશ, ન આવે વેઠેયે દુઃખે;

નાવે જણવે જોર, ન આવે ભમતાં ભૂખે.

આવે ન પરાક્રમ પુરથી, નાવે લોભ લુપ્ત થકી;

કહે કવી લક્ષ્મી રેહે તો, મળે કર્મ સંચા થકી.

મકરણ ચોથું.

પ્રકાશચંદ્રની ગતોવૃત્તિ જીજ્ઞ વખત ઓરત કરવાની છે. આ વાત રફને રફને તેના સગા વહાલાને માલમ પડતી ગઈ. જે મળે તે તેને એમ કહેવા માંડ્યા કે—હજી તમે ક્યાં ધરડા થઈ ગયાછો વળી એટલું બધું શુ દુઃખ તમારા ઘરમાં છે. ખુશીથી ફરીથી લગ્ન કરવાં એમ ઠેકાણે ઠેકાણેથી તેને માણસો કહેવા લાગ્યાં—

વળી, કેઈ છાત્રી રીતે એમ પણ બોલતા હતાકે—હવે કુસુમચંદ્રને પરણાવે ને સુખેથી રહે તેમાંજ આગર છે. ધનાઢ્ય છે એટલે લગ્ન કરવાને તો તેને અડચણ નથી પણ પોતાને મોટા મોટા છોકરાં છતાં ફરીથી લગ્ન કરીને દુઃખમાં શું કરવા પડવું પડેછે—પણ આવા વિચારવાળા તેને મોઢે કહેનાર ધણાજ થોડા નીકળતા.—

પ્રકાશચંદ્રની લાભી પાર્વતિકુંવરના મનમાં તો પ્રકાશચંદ્રનો આ વિચાર—જલદીથી જર આણવાનો હતો. કેમકે તેમ ન કરે તો વળી કદાપી પ્રકાશચંદ્રનું મન પાછું ફરી જાય—આથી તે તે જાગૃતની ખોળ કુર્ચાજ કરતી હતી.

એક દિવસ મિનાપુર શહેરનો રહીશ એક વિપ્ર પોતાની પાડોશમાં રહેનાર પોતાની સખીને ઘેર તેનો સગો થતો હશે એટલે આવેલો, ને એક બે દિવસ ત્યાં રહ્યો. બાદ પ્રકાશચંદ્રનો વૈભવ વીગેરે જોયો. એટલે તેના મનમાં આગ્યું કે—મારી દીકરીનું લગ્ન જો આંહી થાય તો મને બે પૈસા સારી રીતે મળે.

દીકરી વેચનાર માળાપો નથી જોતા કે—હું મારી દિકરીને ક્યાં, કોને ને કેવાને આપું છું. તે મુજબ આ બ્રા-

હાણુનું પણુ થયું. તેણે તે વાત પાર્વતિકુંવરને કાને પોંહ-
ચડાવી ને પાર્વતિકુંવરે પ્રકાશચંદ્રને જાણાવી.

ગમે તેમ પણુ આ વેળા પ્રકાશચંદ્રે એકદમ હા-
પાડી નહીં. પ્રથમતો તે કન્યા જોવાને એક માણસ મોક-
લ્યો ને તે જોઈ આવ્યા બાદ શેઠને જ્યારે એમ ખાત્રી થઈ
કે, કન્યા રૂપાળી છે. વળી ઉમરમાં પણ ૧૭—૧૮ વરસની
છે ત્યારે. રૂ. ૩૦૦૦) આપવાનું ઠરાવી ફક્ત બેમાસ પછી-
જ લગ્ન કરવાનો કરાર કર્યો ને તુરતજ સાકર વેહેંચાવી.

કુસુમચંદ્રને આ જાગતની ખબર પડી. ત્યારે તે
પોતાના મનમાં દીલગીર થયો પણ પિતાને શું કહે? વળી
તે સારી રીતે જાણતો હતો કે આ મારા પિતાએ ધણુંજ
ખોટું કર્યું છે. પણ હવે તેમાં ઉપાય નથી.

રાજદરબારમાં ખબર પડી એટલે પ્રકાશચંદ્રને ત્યાં
બોલાવ્યા ને સૌએ ખુશીપો દેખાડ્યો.—

લગ્ન મુદત ધણીજ ટુંકી હતી એટલે હવે સાગત્રી
ઝડપથી તૈયાર કરાવવામાંડી—ને લગભગ ૧૫ દીવસ બાકી
રહ્યા એટલે તો ધરણીમાં ગાંઠા વીગેરે સર્વ તૈયાર કરાવી લીધું.

ચાર દીવસ લગ્નમાં બાકી છે એટલે તો સગા બહા-
લાને જનમાં જવાને માટે તૈયાર રાખવાને સુચના કરાવી,
ને પછી જન જોડી.—

આ વેળા કુસુમચંદ્રને અતિ માઠું લાગ્યું. સગજી
છોકરાંને હમેશાં તેમ લાગેજ. તેને પોતાની બહાલી માતા-
નો ખ્યાર યાદ આવ્યો ને આંખમાં આંસુ બરાધ ગયા પણ
તે જલદીથી લુચ્છી નાંખી જાણે ઉમંગમાં ન હોય તેમ
પાછો ઉભો રહ્યો. તેના પિતા આ વેળા તેની મુખ કાંન્તિ
વગેરેથી સમજી ગયા કે પુત્રને દીલગીરી થઈ છે પણ તે
કાંઈજ બોલ્યા નહીં.

મહાસુદ ૫ ના લગ્ન કર્યા ને ૧૦ મ. સુધી ત્યાં રહી જન ધર આગળ આવી. એટલે કુસુમચંદ્ર તથા પ્રેમગૌરી પોતાની નવી મા જેતું નામ શૃંગારકુંવર હતું તેને પગે લાગ્યા. ને સૌ તે વેળા તો ધરમાં રહેવા લાગ્યા—

નવી વહુ કાંઈ પ્રથમ ધણા દીવસ રહેતી નથી તેમ તે વેળા કાંઈ ખરા રૂપ પ્રગટતી નથી એટલે મતલબ કે—જેમ જને તેમ ઓછું બોલવું ને લાજથી ચાલવું વીગેરે રાખેછે તેમ આને માટે પણ હતું. એટલે આ વેળા તો કુસુમચંદ્રપર તે મમતા રાખીને રહી.

પાર્વતિકુંવર હમેશાં પ્રદાશચંદ્રના ધર આગળ દીવસનો ધણો ભાગ રહેતી ને શણુગારકુંવરને ઘેરનું સઘળું કામ બતાવતી વળી તે વારંવાર કેહેતી હતી કે—શણુગાર કુંવર—હવે ધરના સઘણા કામની દેખરેખ તમારેજ રાખવાની છે. ચાકર નોકર ઉપર રોક રાખજો. કેહેવત છે કે સ્ત્રીનું ધરછે માટે જુઓ મારા દીયર તો હવે પોતાના કામમાં પડી ગયા. ને આ ધર તને સોંપેલ છે માટે ડાહ્યા થઇને રહેવું. કોઈનો વિશ્વાસ રાખવો નહીં, છોકરાંને સાચવવાં વીગેરે વિગેરે ઉપદેશ દેવા લાગી—

ધણા દીવસો આમ સુખથી ગુજર્યા. બાદ એક વેળા શણુગારકુંવર તેમજ પાર્વતિકુંવર ચોરડાના ઉગર આગળ બેઠા છે ને વાતો કરે છે આ વેળા કુસુમચંદ્ર પોતાની મેડીમાં ગાયન કરતો કરતો વાંચેછે જે સાંભળી શૃંગારકુંવર પોતાની જેઠાણીને કેહેવા લાગી બાબીજી જુઓ કુસુમચંદ્ર કેવા મધુર કંઠથી ગાયન કરેછે—ધમ્મરે તેને રૂપ પણ એવુંજ આપેલ છે વળી આ સર્વ સાથે સારી વિદ્યા પણ લીધી એટલે તે બહુ વખણાય છે. આ સાંભળી પાર્વતિકુંવર બોલી. અરે તે તો ઈંગ્રેજ બણેલોછે, હમેશાં

ઈંચેજી ભણેજાના વિચાર સારા હોતાજ નથી, સાંભળેજ
છે કે તે વ્યભીચારી છે, વળી તેના રૂપથી શું વળ્યું વીગેરે
વીગેરે શબ્દો બોલી પાર્વતિકુંવરે પોતાની દેરાણીના મનમાં
અવળું ઉતારવા માંડ્યું.

ખરેખર—

દુષ્ટ ન છેડે દુષ્ટતા, બડી ઠારે હુપાઈ,

તૈસૈ તજન ન ર્યામતા, બીજ શિવ કંઠ બસાય—

મતજન—દુષ્ટ પોતાના અવગુણને છેડે નહીં. જેમ
ઝરને ગહાદેવે પોતાના કંઠમાં રાખેલ છે તોપણ કાળું ગ-
ટયું નથી તેમ—

તેમજ વળી મતજની શું ન કરી શકે? કેમકે તે—

અર્થી ન ગણે પાપ, અર્થી જગને નવ જૂએ,

અર્થી ન જાણે સાપ, પાણી પરીયાતું ખૂએ;

અર્થી ફૂડાં કાગ, કરે બેકે નવ બિહે,

અર્થી બોલે નામ, લાખ લાંચન શિર લીએ;

અર્થી તો જીવ આપે ખુએ, અર્થી અવગુણ નવ મણે,

અર્થી આંખે દેખે નહીં, શામળ ભટ સાચું કહે.

તે મુજબ આ પાર્વતિકુંવર પણ પોતાના અર્થને
સાર જેમ કહે તેમ બોલતી ને શૃંગારકુંવરને વારંવાર
સુચવતી કે—તું તેની સાથે ઝાઝું બોલીશ નહીં વળી જો
તે બોલાવે તો પૂછે તેનોજ ઉત્તર દેવો, આથી વિરુદ્ધ રીતે
વર્તશે તો તેમાં સુખ નહીં પામો. ઈંચેજી ભણેજા કાંઈ
દિવસ સારા હોય નહીં, ગાળાપને તો તે સુતા વેચે, અત્યાર-
થી તેણે તમોને વશ કરવાને ઉપાય કરવા માંડ્યા હશે પણ
તમે તેનાથી છળશો નહીં. આમ તેને વારંવાર કહેતી જો-
થી તેના દીલમાં કુસુમચંદ્રને માટે અવળા વિચાર ઉતરી ગયા.

હવે શૃંગારકુંવર ધરના સર્વ કામમાં ગાહેતગાર થઈ
હતી તેણે પોતાનું ધર કરી ધરને જાણ્યું હતું કેમકે બે

વરસ પરણ્યાને પૂરા થવા આવેલ હતા —

એક વેળા પાર્વતીકુંવર સાથે શૃંગાર વહુ કામ સાર જતા હતા. રસ્તામાં જતાં એક સુંદર હવેલીની ખારીમાંથી પાર્વતીકુંવરને તેની બેનપણી ગીરજાકુંવરે હાક મારી ઉપર બોલાવી. આથી શણગારે પૂછ્યું તે કાણ છે.

પાર્વતિ બોલીતે મારી ગોઠણ છે માણસ બહુ બહુ છે. માલો ઉપર જમ્યા, બંને ત્યાં ગયાં ને થોડી વાર વાતો કરી પાછા ઘર તરફ ગયાં—

શણગારને હવે આ એક નવી ગોઠણ મળી ને તેનો જીવ તેને મજવાને બે ચાર દીવસે એક વાર તો થતો. જેથી પાર્વતીકુંવરને પણ સારું લાગવા માંડ્યું, જુઓ ખરાબ માણસોને દોસ્તી પણ કેવી મળેછે. આ ગીરજાકુંવર એક ગુણીકા હતી. વળી અગાઉતેને દરબારે રાખી હતી.

ખરાબ માણસો હમેશાં સારી શિખામણુતો ઓછી જ આવેછે. હવે આ શણગારકુંવરને દીવસે દિવસે આવી નઠારી સોખત તેની જેઠાણીની સોખતથી વધવા લાગી. ને તેમાં કળ ઓટલુંજ નિકળ્યું કે—ધરમાં કંકાસ છોકરા સાથે વધવા લાગ્યો, પણ આ બાબતની વાત પ્રકાશચંદ્રને હજી શૃંગારથી કહી શકાતી નહીં કેમકે છોકરા પર તેની પ્રીતી વધારે હતી. આથી તે વારંવાર પોતાની શોકના છોકરાને પોતાની સાથે ન રાખવાના ઘાટ ધડચાજ કરતી ને તેમાં તેની બેનપણીઓ તેને સલાહ દેતી. ગામમાં પણ આ બાબતની કિર્તિ ઓછી થવા લાગી. પણ પ્રકાશચંદ્રને તે વાત કાણ કહે.

એક વેળા શણગાર વહુ પાર્વતીકુંવર સાથે બેઠી હતી ને વાતો કરતી હતી કે—દરબારમાંથી રાણીયોએ મને કહેવરાવેલ છે કે—સર્વેસંગના લગ્ન વસંતપંચમીના છે તો

તે વેળા તમારે જનમાં આવવું પડશે માટે મારે જવાનું થશે પાર્વતિકુંવરે કહ્યું તારે જવું નહીં કેમકે જો તું જમણ તો ધણા દીવસ લગી—ત્યાં ખોટી થવું પડશે ને તેમ થયાથી તારા ધણીનો પ્રેમ તારાપરથી ઓછો થશે ને છોકરાં પર પ્રીતિ વધશે આ વાત મનમાં રાખજે એમ કહી પાર્વતિકુંવર તેને ઘર ગઇ.

આગ તેને કરવાનું કારણ માત્ર પૈશાજ હતો, તે કેટલીક વખત શણગારને બોલવાને તેના પાસેથી છીનવી લેતી વધી તે સમજતી કે.

જર માતા ને તાત જાત તે જરથી જાણો,
ડાહાપણ પણ છે દામ દામ રાખને રાણો;
સગાં સહોદર સર્વ દ્રવ્ય વણજ વેપારી,
રંગને રૂપ અનુપ દ્રવ્ય તે ધીરજ ધારી;
સૌ જગત વશ્યું છે જરથકી ગરથ માંહી ગુણ ગહુ ગણ્યું,
સાગળ કહે સ્વર્ગે સંચરે જોર હોય જો જરતાણ્યું— ૧
નિરધન જોલે સત્ય, કહે જરવાળો જુઠી,
નિરધન ગાંણ્યું ગાય, જાય જર વાળો ઉઠી;
હા હા કહે સહુ લોક, વદે જરવાળો જુઠું,
રિધી ઉપર સહુ રાજ, રીધી પાખી સહુ ઉઠું;
ચૌદે વિદ્યાની આતુરી, ગરથ સાથ વાસો રહે,
વળી કર્મ ધર્મ ને સ્વર્ગ સહ, કવી સામળ જરને કહે;

પ્રકરણ પાંચમું.

પ્રકાશચંદ્ર—કેમ પ્રીયા— આજ તમે ધણાંજ ખુશી દેખાઓ છો?

શૃંગારકુંવર—સ્વામિનાથ—હું નહોતી જાણતી કે કુસુમચંદ્રબાઇ આટલા બધા વિદ્વાન ને મધુરકંઠા છે ? આજરોજ થોડીજ વાર પેહેલાં મેડીમાં એક સુંદર ગા-

યન કરતા હતા જેની અંદરની માધુર્ય એટલી બધી હતી કે—હું તે ગાયન સાંભળવાને માટે આશરે લગભગ બા કલાક સુધી તો એકમાંજ ઉભી રહી. વળી અત્યારે મને તેમાંની થોડી થોડી કડીયો યાદ આવી. જેથી મને હાસ્ય ઉત્પન્ન થયું.

પ્રકાશચંદ્ર—ગાયનમાં વળી એવું શું હતું કે—તે સાંભરી આવતાં હાસ્ય થયું.—ખોત્ત જેઈએ તને તેમાંનું શું શું યાદ આવ્યું ?

ભરતુહરીનો રાગ.

ક્યારે ખ્યારી થાય બેટવું, હૃદયે ચંપાવું સાથજી,

* * * * *

કંઠે પરસ્પર નાંખવા, હસ્ત રહીયાળા જેહજી;

* * * * *

પ્રકાશચંદ્ર—ખરેખર તે કડીયો હાસ્ય કરાવે તેવી છે પણ તેથી બધો ભાવ સમજાતો નથી—

શૃંગારકુંવર—પ્રાણનાથ એ ગાયનતો ખરેખર જાણે દ્રાષ્ટ માણસ શૃંગારમાંજ તદ્દન લીન થઈ ગયો ન હોય તેવું સુચવે જેથી સાંભળનારનેતો બહુ હાસ્ય કરાવે તેવું છે પણ મને યાદ ન રહ્યું—એટલે શું કરું.

આમ દંપતી જોડું અરસપરસ વાતો કરેછે, ને ખુશમાં રેન ગુજારે છે એવામાં પ્રકાશચંદ્રે પોતાની પ્રીયાને કહ્યું કેમ પ્રિયા સર્વસંગની જનનમાં રાણીયો સાથે જવાને માટે તે શું ધાર્યું છે.

શૃંગારકુંવરે—ઉત્તર દીધો મારો વિચાર ત્યાં જવાનો બીલકુલ નથી ને મારે જવું પણ નથી, કેમકે—ગરાશીયાની જનનમાં આપણા જેવા પાછાણની બેરીયોના કામ નહીં માટે હું તો કદી નહીંજ જઈ.

પ્રકાશચંદ્ર—કહ્યું તો તારી મરજી કુસુમચંદ્રને તો મોકલ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી કેમકે સર્વેસંગ તેના મિત્ર છે.

શૃંગારકુંવરે કહ્યું—હા તેને મોકલવાજ. વળી તે પાણી જવાની તૈયારી કરતા હતાજ. આમ વાતો કરતા કરતા જાને જાણુ નિદ્રાવશ થઇ ગયા—

ખીજે દીવસે પ્રકાશચંદ્રે કુસુમચંદ્રને તેના મિત્રની જનનમાં જવાને માટે રજા આપી—તે તેજ દીવસના જાર વાગે તે સર્વેસંગને પરાણાવવાને માટે રાજમંડળના ખીજન માણસોની સાથે પુષ્પાવતી નગરી તરફ રવાના થયો—

ગદાશુદ્ધ પતે દીવસે લગભગ સાયંકાળના ચાર વાગ-
તે સર્વ પુષ્પાવતી નગરી જઈ પોંદ્યા—આ નગરીને ફરતો કોટ હતો ને તે કોટને અર્ધચંદ્રાકારે કાંગરા વાળેજ હતા, વળી આ વખત તો તેને કળી સુનાતો કુચડો દીધો હતો જેથી તે ઘણોજ રમણ્ય લાગતો—કોટને ચાર દરવાજા હતા. દરેક દરવાજેથી પેસતા જાને જાણુપર વેપારીની ફુ-
કાનો હતી ને વચ્ચેના રસ્તાથી મધ્ય ચોકમાં જવાનું.

ચોકની પાસેજ રાજમેહેલ હતો—જે ઘણોજ શુ-
શાભીત ને રમણીય હતો—નવીનવી જાતના રંગ જોરંગી રંગોથી રાજમેહેલના જારી જારણા દંડીખ્યમાન લાગતા હતા—વળી હાંડી જુમર વીજેરે ત્યાં લટકાવેલ હતું. આ સર્વ જોનારને આનંદ ઉપજાવે તેવું હતું.

કુસુમચંદ્રના મિત્ર સર્વેસંગની જનન પ્રથમતો શહેરની બહાર થોડીવાર ખોટી થઇ. એટલે આ નગરીના ભૂપતિ મા-
નસીંહે મોટા આડંજરથી સામૈયું કર્યું. મણીપુર નગના ભૂ-
પતિનો પાટવીકુંવર હસ્તમેળાપથી પરાણવાને માટે આવેલ છે એથી પુષ્પાવતી નગરીના લોકોની મોટી ઠક્ક જોવાને માટે

રસ્તાની બાજુમાં ઉભીરહી હતી. વળી કેટલાક તો અતિ બીડથી તેમાં કચરાતા હતા.—

રાગ સવૈસંગ એક શબ્દગારેલ હાથીની ઉપરની સોનાની અંબાડીમાં બેઠા ને તેની પાછળ તેનો મિત્ર કુ-સુમચંદ્ર હાથમાં ચમર લાઇને બેઠો; હાથીની આજુબાજુ પાટીયા બાંધેલા હતા. ત્યાં કેટલાક હજુરી ઉભા રહે-લા હતા.—

સવૈસંગની યૌવનને છાત્રે તેવો આ વેળાનો પોષાક તેના રૂપને અતિ શોભાવતો હતો.

પુષ્પાવતી નગરીના લોકો—સવૈસંગની મુખ કાંન્તિ બોધને દીંગ જેવા બની ગયા. કોઈ તેના ગળાની અંદર આવી રહેલા હીરાના હારના, કોઇ પાંચડીના પેચને લટકાવેલ તોરાના, કોઈ તેના કપડાના, કોઇ તેની દીવ્યકાંતીના, એમ જુદા જુદા અરસપરસ વાતો કરતા હતા.

ઘણીજ ધામધૂમ સાથે સર્વ દરબારગઢમાં ગયું ને ત્યાં શાસ્ત્રવીધી સાથે લગ્ન કર્યા.

બીજે દીવસે બપોર પછીના એટલે જે વેળા ગાયો પોતાના વાહરડાને મળવાને ત્વરાથી ગામ બહાર દોડી આવતી હતી, નોકરીયાત માણસો નોકરીથી કંટાળીને વિશ્રાંતી મેળવવાને બહારની ખુલ્લી હવા લેવાને મિત્રમંડળ સાથે ફરતા હતા, સતિ સ્ત્રીયો પતિ હમણા આવશે માટે તેને સાફ બોજન વિગેરે સામગ્રી તૈયાર કરવાને મચેલી. નિશાળથી બાળક બાળકીઓ છૂટી રમતા રમતા ઘર જતા હતા; સૂ-ર્યનારાયણ પશ્ચિમ બાજુની દેશના પોતાના દીવ્ય દર્શન દેવા જવાની તૈયારી કરતા હતા, ને તે કારણથી પૃથ્વી માતા તેના પર પ્રડેલી ઉજળતા બાજુ તેને પછી આપી દેતા હોય તેમ—દીસતું હતું. એવે વખતે કુસુમચંદ્ર તથા તેનો મિત્ર

સવૈસંગ આ પુષ્પાવતી નગરીને નિહાળતા નિહાળતાં ને શેહેર નીવાસી જનોની સલામો લેતા ફક્ત ચાલતા ગામ બહાર આવી રહેલી પબ્લીક ગાર્ડન જે કે સવૈસંગના સ-સરાએ તેના દિવાન લક્ષ્મીશંકરને વંશ પરંપરાને માટે બક્ષીશ આપેલી હતી તે જોવાને માટે નિકળ્યા—

રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં બંને ગિરોને મંજુલમાનુ-નિયોતું મનોહર ટોળું મળ્યું તે જેમ મહાવનની મોટી લત્તાઓ કુંસુમોથી ભરપૂર ભિન્નભિન્ન બભકાથી ખીલેલી કળીયો ચિત્રવિચીત્ર શોભાને આપતિ હોય તેમ આ સ્ત્રીયોના ભુષણ અલંકાર યુક્ત ધારણ કરેલાં દેદિખ્યમાન લાગતાં હતાં, તેથી કામઠાક્ષની દિવિદષ્ટિએ વસંત નવયોવના ને-નરૂપી ધન્યુધનું નિરાકરણ કરવા નિપુણતાને પામેલી જો-વામાં આવતાં. કુસુમચંદ્ર બોલ્યો કે—વાહ ! વાહ ! આ સ્ત્રીયોનું રૂપતો જેમ પેયલકવિએ રાધીકાજીને માટે કહ્યું-લહે કે—

છાંયો.

કરિની રંભ હરિ ચક્ર ઈંદુ દીપક મૃગ બીખધર;
તરન ત્રક શિખપુન, દોષ અજ અનકુળ મદઝર.
નીલ સદન જુહ પ્રેમ, શરદ નિશી દંભે કવચ્ય.
ચંદન બન ગ્રહ ગયન, શિર ગિરી કપુર બીજીય,
ગતિ અંગ લંક સ્તનગદન, બૈવ ચક્ષ જેની તવન;
એહિ રૂપ પેયલ બને, કયું નમિલે દાઘે રમન—

અર્થ—હાથણી, કેળ. સિંહ, ચક્રવો, ચંદ્રમા, દીવો, હરણુ ને સર્પ એ પેલી લીંટીનો અર્થ છે (હવે બીજી લીંટીનો અર્થ જેનું વિશેષ્ય પેલી લીંટીના છેલા શબ્દથી ઉત્પત્તર છે.)

સર્પખરો પણ તરણુહરણુ ખરું પણ ત્રાઠેલ, દીવોખરો

પણ શિખરળંધ, ચંદ્રખરો પણ પુર્ણિમાનો ચકવો, ખરો પણ જોડું સિંહખરો પણ ધરડો, કેળખરી પણ ફળયા વગરની હાથણીખરી પણ ગદઝરે તેવી.

હાથણી મદ ઝરે એવી ખરી પણ લીલાવનની રેહેવા-વાળી, કેળફળયા વગરની ખરી પણ દળવાળી, સિંહ ધરડો ખરો પણ કોધી, ચકવા ચકવી જોડે ખરાં પણ વિલાસ વખતે, ચંદ્ર પુનેગનો ખરો પણ—શરદ પુ-નમો, દીવો શિખરળંધ ખરો પણ રાત્રીનો, હરણુ ત્રાઠેલ ખરું પણ ગર્વિષ્ટ, સર્પ તરણુ ખરો પણ કાંચળી ઉતારેલ, (એ ત્રીજી લીટીનો અર્થ છે.) સર્પ તરણુ કાંચ-ચળી ઉતારેલ ખરો પણ ચંદનને વિંટાએલ, હરણુ ત્રા-ઠેલ ગર્વિષ્ટ ખરું પણ વનને વિષે, દિવો શિખરળંધ રાત્રી નો ખરો પણ ઝોરડાનો, ચંદ્ર શરદ પુનમનો ખરો પણ વળી મધ્યરાત્રિનો, જે વેળા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સોળ હજાર એકસોને આઠ ગોપીઓને દર્શન આપ્યાં હતાં, ચકવો ચક-પ્રેમ વિલાસમાં ખરાં પણ તે દીવસના, સિંહ ધરડો ને કો-ધી ખરો પણ પર્વતને વિષે કેળ સારા દળ વાળી ફળયા વગરની ખરી પણ જેમાંથી કપુર પેદા થાય તેવી હાથણી ગદ ઝરે એવી લીલા વનની રેવાવાળી ખરી, પણ જેમ વિંછુવાનો ઘોંઘાટ થાય તેમ વેગ કરતી (આ એથી લીટી નો અર્થ છે.)

એવી હાથણીના જેવી આલ, કેળના જેવી ઝાંગ, સિં-હના જેવી કમર, ચકવી ચકવાના વિલાસ જેવા રતન, ચંદ્રગા જેવું મુખ, દીવાના જેવી નાસીકા, હરણુના જેવી આંખ તે સર્પના જેવો ચોટલો. (પાંચમી લીટીનો અર્થ છે)

વિશ્વં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહેછે કે—આવા રૂપવાળી હે આનંદીપ્યારી રાધે કેમ હજી વનનેવિષે મળી નહીં (એ

છેલા પદનો અર્થછે).

આ સાંભળી સર્વસંગ બાલ્યો—હા ખરેખર તેવુંજ છે. બધી સરખી વયની ને વળી તે કહી તેવીજ રૂપાળી છે. પણ વાર સાંભળ સાંભળ તે પોતાના મનમાં શું બડબડચા કરે છે તે.—

(જાને મિત્રો ધીમે ધીમે ચાલતા કાન તે તરફ રાખીને સાંભળે છે તો)—

વાહ વાહ. શું ઈશ્વરે જોડું કર્યું છે જોવી આપણા રાખની કુંવરી કૃષ્નાકુમારી છે તેને છાજે ને જોઈએ તે-વોજ આ તેને ભર્યાર મળ્યો. વીગેરે વીગેરે—આ સાંભળી જાને મિત્રો હસ્તા હસ્તા આગળ ચાલ્યા—ને થોડીવારમાં તે બાગમાં પહોંચ્યા.—

બાગની શોભા તો બહુ હતી—તેને ફરતો ગઢ હતો અંદર પેસતા જાને બાગુપર મેંદીથી આડચ કરી વચ્ચે સડક કરવામાં આવેલ હતી. મેંદીની વાડ પણ—આશરે ૫ થી ૬ ફુટ ઊંચાઈની હતી ને તેને સફાઈખંધ કાતરથી કાપીને વાંકદાર—ગઢના કાંગરા ને તે દરેક કાંગરે જાણે એક મોટો ગોળો ન હોય તેમ કરી હતી—થોડે આગળ ન ગયા એટલામાં તો વગડાના રેનાર હિંસક પશુઓને જ્યાં પુરેલ છે એવું એક જાનવરખાતું આવ્યું. આ જાનવરખાના પાસે મોટો ચોક હતો. તેમાં સફેત રેતી પાથરી હતી. ને તેની પાસે એક ગંદ પ્રવાહની પણ પથ્થરના જાંચા નીચા કૃત્રીમ ટેકરામાં વાંક વળતી ને ઘોષ કરતી સરિતા વેહેતી હતી—જેથી આ જગાએ માણસોની ઠઠ્ઠ સારી રહેતી—તે જોઈ જાને મિત્રો વધારે આગળ ચાલ્યા—ને શોભાને વખાણવા લાગ્યા.—

મનોહર ડુગાનથી વાળેલ વાંકદાર સુંદર દરવાજા, એક

રસ્તેથી બીજે રસ્તે જવાને માટે ને તેનાપર સુંદર વેલા
રંગ બેરંગી પુષ્પોથી ઝુકેલ જોતા જોતા મધ્ય ચોકમાં
ગયા આ ચોક ઘણોજ મોટો હતો ને તેની આજુ બાજુ
સુંદર ઝેંચો મૂકેલા હતા જ્યાં જાંતે જણા બેઠા. ચોકના મધ્ય
ભાગમાં હંચાણવાળી જગ્યા હતી—જ્યાં ઇંગ્રેજ બેંક વાળું
વાગતું હતું. આ સર્વ જોઈને કુસુમચંદ્ર બોલવા લાગ્યો કે
વાહ—વાહ. આ બાગની શોભા તો ઘણી સરસ છે. માટે
હું તેની એક કવિતા બનાવી મારી બુકની અંદર લખી રાખું.
કેમકે તે જ્યારે જ્યારે મારા વાંચવામાં આવે ત્યારે મને
આ બાગનો બધો દેખાવ યાદ આવે. આમ વીચારી તેણે
થોડીજ ચારમાં એક કવિતા કરીને સવૈસંગને વાંચી સંભ-
ળાવવા માંડી.—

કુસુમચંદ્ર બાગશોભાની કવિતા પોતાના મિત્ર
સવૈસંગની પાસે જો વેળા વાંચતો હતો તે દરમિયાન
તે બેઠા હતા તેની ડાબી બાજુમાં આશરે ૧૫-૨૦ હાથજ
દૂર આવી રહેલા સુંદર બંગલામાં આ શેહેરના નૃપતિના
કાર્યભારી કે જેનો આ બાગ હતો તેની બાબીકા નામે કમ-
ળાગૌરી પોતે ઉગર લાયક થયા છતાં યોગ ઠેકાણે વિવાહ
ન થયાને લીધે પોતાની સખીને મર્યાદા મૂકીને કહેતી
હતી કે સખી—બ્રમરની માળા એજ જેણે ખેંચેલા ધનુ-
બ્યની પણ્ડછ છે, અને આંખાને ધૂટી આવેલો મોર એજ
જેણે ફેંકવા માંડેલા તીક્ષ્ણતીરો છે એવો વંસતરૂપી યા-
દો હે પ્રિય સખી કામીજનના ચીતને બીવરાવવાને હાલ
આવેલો છે * *

સખી—હાલમાં કેસુડાના રંગથી પીળાં કરેલાં વસ્ત્રો
વિલાસીનીના નિતંબોને, અને રાતા પીળા રંગની ચોળીઓ
તેઓના રતન મંડળને કેવી શોભા આપેછે. * *

વળી જો—પેલો આંગાના રસરૂપી ગદ્યનું પાન ક-
રનાર કિર, મત્ત થઇને આ વેળા કોકિલાને કેવું સુગંધન
કરેછે ? * * ને આ કુંજમાં આવી રહેલા પદ્મ ઉપર
એડેલો ભ્રમર તો ગુંજાર કરતો કરતો જાણે પોતાની પ્રિ-
યાના કાનમાં વાત કરી તેને સંતોષ ઉપજાવતો ન હોય
તેમ લાગેછે. * *

આ સાંભળી તેની સખીએ કહ્યું કે—હા જેન તેં
કહ્યું તે ખરેખર છે. હું પણ સારી પેઠે સગળુછું કે—મ-
ધુર વચનવાળાં કોકિલા પક્ષીઓના નરો, હર્ષવાન થઇ,
અને ગનોહર અવાજ કરનાર ભ્રમરાઓ ગુંજાર કરી, ધ-
રમાં એડેલી સ્ત્રીઓના પણ લજ્જવાળા અને વિનયવાળા
હૃદયને પણ ક્ષણમાં વ્યાકુળ કરી નાંખેછે- * * *
આમ વાત કરેછે. એવામાં કુસુમચંદ્રના ગનોહર કંઠના
ગાયનનો ધ્વની તેના કાને પડ્યો, એટલે કમળાગૌરી—તથા
તેની સખી આ સુંદર ગાયન કોણ ગાય છે તે જોવાને
હિસુકતા ધરાવી ચોમેર જોવા લાગી.

થોડીજ વારમાં તેની નજર સર્વેસંગ ઉપર પડી ને
તેની પાસે તેના મિત્ર ગાયછે તે તેણે જોયું. એક ચિત્તથી
કમળાગૌરી તેના વદનને નિહાળી રહી—

કવિતા વંચાર્થ રહ્યા જાદ કુસુમચંદ્રની નજર તે ખં-
ગલા તરફ પડી ને જારીમાં ઉભેલ આ નાનુક સ્ત્રીને જોઇ
થોડી વાર સુધીનો તેનીજ સામું જોઇ રહ્યો, ને જાણે તે
તેના શરીરના તમામ અવયવો તપાસતો ન હોય તેમ પો-
તાની નજર તેના દરેક અવયવ ઉપર તેણે ફેરવી લીધી—
આ વેળા આ કમળાગૌરીને કુસુમચંદ્રને આર આંખો ભેગી
ચર્ચ પણ પછીથી તે લજ્જવાન થઇ ખંગલામાં જતી રહી.
એટલે કુસુમચંદ્રને તેના મને વ્યાકુલ કરી વારંવાર તે ખં-

મલા તરફ તેના મુખને આકૃષ્ટતા માંડ્યું. આ જોઈ સર્વે
સંગે તેને પૂછ્યું. કેમ ભાઈ તમે વારંવાર જાંગલા તરફ શું
જુઓછો. કુસુમચન્દ્રે કહ્યું—થોડીજ વખત પહેલા પેલી જા-
રોમાં એક નાજુક બદનની પરી જેવી સ્ત્રીને જોઇ—જેની
કાંતિ એવી હતી કે—

કવિત.

મુખ બન્યો મેહેતાજ સરીખો, દાંત બન્યો સગસોનેરી;
આજ ચન્દ્રે ગજરાજ સરીખો, સો કોઈ આશક કરત ફેરી.
છુટે પસીના ભગર જાસ લે, લાંબે જાત્ર નાગણુ કાળી;
પુરવ પુન્ય કીયે જન કોટીક, સો પાવે એસી નારી.
વળી—સુડા ચંપસી નાક બની હે, દાંત બને દાઢગ કળી;
જુગ કંઠા ચોરતન અતિ કોમળ, ચરન બને જેસી વનકદળી.
નાજુક પુતળી, કમર છબેલી, દશ અંગુલીઆ મગફલી;
ચંદ્ર બદન મૃગસોચની જેસી, અજળ બની રંભા પુતળી.
એસી અદામે સગ જગ મોહે, સુન સુંદરપર બલીહારી;
પુરવ પુન્ય કીયે જેને કોટીક, સો પાવે એસી નારી.

અર્થ. જેનું રૂપ, રાતની વખતે બપોરીયું છુટે છે;
તે જેવી શોભા આપે છે; દાંતે તો સોનાની રેખો જડેલી
છે, ડોકતો મોરના જેવી છે, તેનો સ્વર કાયલના જેવો લા-
ગે છે, તેની આજ હાથણી જેવી છે. વાળનો નાગણુ સરી-
ખા દીસે છે. અને તેના શરીરનો પરશેવો છુટેછે તેની
મુગંધી લેવા ભગર તેની પાછળ ફરતા હોય તેમ દેખાય
છે. અને જે તેને જોતા હશે તે તેના ઉપર આશક થઇ
પાછળ ફરતા હશેજ વળી—તેનું નાક તો પોપટની આંચ-
ના જેવું છે, દાંત તો દાડમની કળાયો જેવા લાગેછે. તેની

ઝાંઘ તો કેળના સ્થંભ જેવી છે. પગ માહા કોમળ વન-
ની કદળી જેવા, આંગળીયો જાણે ગગની ફળીયો, અને ને-
ણુમાંતો સર્વે જગત મેહી રહ્યું હશે તેવી દીસેછે. આ
સાંભળી કુસુમચંદ્રનો પ્રાણપ્રિય મિત્ર શવૈશીંગે કહ્યું વાહ!!
વાહ. પરંતુ ભાઈ પહેલા કવીતમાં તમે જે કહ્યું કે “ મુ-
ખ બન્યો મેહેતાળ સરિખો ” તે શું? મેહેતાળ દાણુ હતી
અને તે કેવી હતી તે સમજી મેહેરઆની કરી ગને કહો ?

કુસુમચંદ્ર—ભાઈ તે ધરાનના પાતશાહના વજીરની
એક દીકરી હતી, અને તેની નીચે પ્રમાણે વાત કહું તે
સાંભળો ?

દોહરા.

ગજનન ગણપતિ ગુરૂ, બંદન કરું વિવેશ;	
મોજ દીન મેહેતાળકી, કીજે ખાત સુરેશ.	૧
શેહેર ઈરાની પાતસા, ખુદાદીન તસ નામ;	
શાહેબખાન મોજદીન, મીનકેતુકે ધામ.	૨
લાયા અઠારે બરસકા, લગાઈ ઇસ્કેક રાહ;	
શાહેબખાન શેહેરમેં, સકન માને શાહ.	
કુતીમોહ લગાઇ લે, કે જરીયન કે પાય;	
કુતી મેરી જોરસેં, મોજ દીન મંગવાય.	૪
ખુદા દીનકે શેહેરમેં, આલમ કરત પોકાર;	
જાંઘર મેરી ખુબ હે, વાંઘર દાવાદાર.	૫
રોશન ખાન બજારકી, એક લડકી મેહેતાળ;	
વામુખ શોખા દેખકે, ફીકો કમલ ગુલાબ.	૬
કાશમીરકી મૃગલી, પાળાશરકો હંશ;	
રૂપ દીયો મેહેતાળકુ, બદન શશીકો અંશ.	૭
જાન આતશે ઉતરી, પરીખરી મેહેતાળ;	
સખ નારીકો હરલીયો, રૂપરંગ સખ આપ.	૮

બાહીથી ગઢ ગંજની, શેખન કે ધરતાજ;
 નાદાનીમેં છોડ ગયે, મેહેતારીકે પાસ. ૯
 લડકી તેરાં જરસકી, બડી લાઇ મેહેતાજ;
 મુગલ અલ્લે દેશાવરાં, રોશન ખાન નવાજ. ૧૦
 મેહેલાં સર મેહેતાજ કે, રહે સાહેલી સંગ;
 છખી જુવાની ઝાંખતાં, લગ્યો પ્રેમ અતિ અંગ. ૧૧
 જલ હલવે કટી મેખલા, જલવલ વેહે હર હાર;
 બંદી બની જડાવકી, મોતનકો ખગ વાર. ૧૨
 અન્ય ભૂખુ કધુજો રહે, પેહેરન દુકલઃજરી તાર.
 ખેતન સંગ સાહેલીયાં, માત પીતાકે હાર. ૧૩
 છખી નિરખ મેહેતાજકી, સખ લાખત સંસાર;
 સુર અસુરનર ના ગમે, એસી નહીં કુમાર. ૧૪

આંદાયણ છંદ.

સિંગકટી મુગ નેનકે, કાઠળ સારીયાં;
 કંચુકી કુલ ગુલાજકે, તન ખીચ તારીયાં.
 રંગ ખંભસી જાંઘકે, વેણી નાગસી;
 પરહાંહાજી નાર બડી મેહેતાજ, સનેહી ભાગસી. ૧૫

“રૂતુવર્ણન” — “આંદાયણ છંદ”.*

ધર લીલામ્બર પાટ, અસાડી પેહેરીયાં;
 નદી આંહાર શ્રધાર, ગગન ધન ઘેરીયાં.
 દાદુર મોર જીવોર, ચંચુકે દાગની;
 પરહાંહાજીન ઝાંખી પીયા મેહેતાજ, પીયાખીન કામની. ૧૬

દાહુરા.

દરપનમેં મુખ દેખકે, લેત નિશાસા બાલ;
 ખીના પુરપ કોન કામકો, જોખન રૂપ રસાલ. ૧૭
 મન સોચતૂ મેહેતાજ અતી, નેન ઝરતાહે નીર;
 કહો સખી મેં કયા કરી, કીરતાકી તકસીર. ૧૮

---

* પછી મેહેતાજ તેની સખીયો પ્રત્યે કહેછે

અલીમત્રી સખીયું કહે, રાખ્ય જીવનિ:સંક;
 લીખ્યો લીલાટે. પાહીયે જે ખીધીનોકો અંક. ૧૯
 શાહેજાનના એક દીન, છેલ્લ ચડ્યો ચોગાન;
 મેહેલા રોશન આનકે, આંગન નિકસો આંન. ૨૦
 જેસો ખુશ જીવાનહે, તેસી સુરત પાક;
 સાહેજાનદે ગ્રહ લીયો, અનિ ઉંચો એ રાક. ૨૧
 આન ઝરખે ઝાંખતી, લે સખીયનકી ચોટ;
 મોજદીન મેહેતાગકી, લાગી ચરમકો ચોટ. ૨૨
 લઇ સખ દુતિયનકો ફીરી, મુખસે કીયો ન બેન;
 અંતર દોર સનેહકી; લગી લગત દો નેન. ૨૩
 નેન લગત લાગી રહી, મન દો આપોઆપ;
 તખ ચિતમેં ચિતતી રહી, દુનિ કરત મેલાપ. ૨૪

મેહેતાખ વચન.

સુનહો જાત સાહેલીયાં, કહે મેહેતાખ સખપાર;
 જે દરદી જાને નહીં દરદ, દાહકી માર. ૨૫
 એસી કોન સાહેલીયાં, જામેં અકલ જલ જોર;
 પકડત્રી આવે મેહેલમેં, મેરે ચિતકે ચોર. ૨૬
 સખીયો મેહેતાખ પ્રતે ઉત્તર આપેછે *

સાહેલી વચન.

એસિનુરાંદની, જામેં ખુદિ પ્રકાશ;
 તેરા ચિતકા ચોરકું, પકડ લીઆવે પાસ. ૨૭
 મેહેતાખ નુરાદેઢણુને નિચે પ્રમાણે કહેછે.

મેહેતાખ વચન.

સુનહો નુરાંદની, તેરી લજા જલાઈ;
 જો તુમેરે મોહોલમેં, મોજદીન મીલવાય. ૨૮

ઠાઠની વચન.

જો મેં તેરી દૃઢની, સુન મેહેતાખ સુખાત;

મોજ દીનકુ મેહેતમેં, પકડ લીઆવું હાથ. ૨૯

॥ એગ કહી મોજદીન પાસે ગઇ. ॥

ખાસ ખેતકે મેહેતમેં, મોજદીનથ નાગ;
દેખ જખત એકાંતકો, દઢની ગઇ સઝાગ. ૩૦

જંત્ર જખત તંત્રમેં, મોજદીન સગજાય;
રોશનખાન જશ્વરકી, લડકી તુજે ખુસાય. ૩૧

શાહેજખદ રેનકું, ઘર દઢની કે જાય;
મીત્રકે પંચ સાહેલીયાં, મેહેતમાંછ પોહોંચાય. ૩૨

નનત પંચ સાહેલીયાં. એ જાતનકો ભેદ;
મોજદીન મેહેતાજકું, આઠો પોહોર ઉમેદ. ૩૩

રાગ રંગમેં રચ રહ્યો, રચ રહ્યો ભોગવિજાસ;
મોજદીન મેહેતાજકું, આઠો પોહોર હુસાસ. ૩૪

ચત્રી જાત સરકારમેં, ખુદાદીનકે કાન;
સાહેજખદે ભેજ્યાં, જડે ધરં કાગાન. ૩૫

દીયાં નિકાજા દેસતેં. મોજદીનકુ શાહ;
સાહેજખદે ઘર લીયો, રૂપ સામકી રાહ. ૩૬

આપ તાપસેં તખ્તપર, સાસેગદ સુવતાન;
મૈંમદખાન જશ્વરકે, મીત્ર જગા કદગાન. ૩૭

મુનસરી દીયો દેશકા, શેહેર હવંલી દીન;
શાહેજ શેહેર ખરાનસેં, ગયા દેશાવર મેહેત;
તાપી છે મેહેતાજ કે, બયાઅંધારા મેહેત. ૩૮

કેસર ચંદન કુમકુગા, સોંધ્યા અંતર સુવાસ;
તજ દીને મેહેતાજને, હાસ્ય ખેત હુસાસ. ૪૦

સોકમાં લીન થએલી મેહેતાજને જોઈ તેની સખીઓ
નીચે પ્રગાણે પુછવા લાગી.—

ખાન પાન સખ છોડીયો, રાત દીન લગી રોન;
સખીયાં કહે મેહેતાજને, તુજ દુઃખ બયો સો કોન. ? ૪૧

“મેહુતાળ વાચ.”

અલી અભાગનિ મેં બધ, નાગન ડસીયો મોય.

સાહેબકું મુજ કારને. દેશનિકાલા હોય. ? ૪૨

“ચાંદ્રાયણ છંદ.”

કહે મેહુતાળ સુખન સખી સુન યતિયાં,

બીતર બયો કઠોર કાત નહીં છનિયાં;

સાહેબમદો દુર ખુશીયાં લે ગયો,

પરલાંદાછથી મીલવેકી હાંમ ફકીરી દે ગયો. ૪૩

સુખલેનેકી પ્રિતકરી, ઉનપીઉસે,

પુરનબધ નિપરીત, જાઈ ગીછવેસે;

સાહેબમદા.પદેશ, નિકાલશાહને,

મુજદીયા બદલામ, સખીદોઈ રેનમેં. ૪૪

સખીયો હીમગતે આપેછે.)

“સાહેલી વાચે”.

બદલામી શીર મેરીયાં, ચઢીસો ઉતરે નાંડી;

તેથી અલીન પારીયે, મરવેકો મનમાંડી. ૪૫

બદલામેં ડરીએ નહી, કરીએ જળ સનેહ;

સેજપિયા સુખ લીછયેં, દુઃખ ન દીછયે દેહ. ૪૬

“મેહુતાળ વચન ?”

સુખ લેનેકું હે સખી, કરહું કોન ઉપાય;

શોહળ શેહેર ઈરાનસેં, જસેં રોમકું જાય. ? ૪૭

દેશપરે બહુ ગિયમેં, સુન સનેહી જાત;

હડી ગડી અસમાનસેં, આપન આવે હાથ. ૪૮

સુનિ જાત સખીયાંનકી, ઉપજ્યો પ્રેમ વિષેસ;

આંતરદોર પઠાવીએ, રોમશોમકે દેશ. ૪૯

લીખ ભેજ મેહુતાળને, મોજદીનકે પાશ;

મેં રાખું શીરઉપરે તેરે, છકી આશ. ૫૦

મેં તુજ બાદીસાહેબા તુ મેરો શીરદાર;
 અનંત પંખ કે અંડજ્યું, નિત્યે જીએ નિરધાર. ૫૧
 મેં જાત ભાત કુલ ખોઈ કે, તુમસેં કીયો સનેહ;
 હજરત એસિ ના ઘટે, તજ કર ગયે વિદેહ. ૫૨
 ત્વર અંતર પોશાક ધર, ધર ચાત્રકપર જીન;
 સાહેબ વેગે આવજો, નવરોજી કે દીન. ૫૩
 જો તુમ લીખે ન આવો તો, તો મેં તજ સરીર;
 સાહેબ કે દરબાર મેં, પકડુ દોવનગીર. ૫૪
 જોયન મેરો લુંટકે, ફેર તજોગે મોય;
 અલ્લા કે દરબારમેં, ઝુંનેગાર તુંગ હોય. ૫૫
 આગે મોહ લગાયકે, બહુરી તજોગેં આપ;
 સાહેબ ધર જાગરાઈલકે, લહંગી વે ઇન્સાફ. ૫૬
 ચાત્રક આહત મેઘકું, ચક્રો આહત મોર;
 હમ આહત તુંગ દરશકું, જેસે અંદ ચક્રોર. ૫૭
 તરસા આહત નિરકું, થકીયા આહત છાંહ;
 હમ આહત તુમ દરશકું, કર કર લાંબી બાંહ. ૫૮
 સજન મત તુંગ જાનીયો, તુમ બીધુરે હમ ચેન.
 દાઝે દવકી લકકરી, સગલત હે દીન રેન. ૫૯
 સજન બાત સનેહકી, પરમુખ કહી ન જાય;
 જગવેરી ગીલવા કઠન, કોરવો કોહોન ઉપાય. ૬૦
 કાદવજ કટકા, નિરવીંણ નોંખા થયા;
 ફટરે કારજ કારા, સાજણ ગએ સાજ રહ્યા. ૬૧

આ કાગળ જ્યાં મોજદીન પોતે પોતાની પ્રાંણ પ્રિ-
 થાથી છુટા પડ્યાની દીલગીરી યાદ લાવી વિચારે છે, તેજ
 દરમ્યાન તેના હાથમાં મેહતાબનો કાગળ આવ્યો જોષ
 ખુશી થતા વાંચવા બેઠો.

મોજદીન ખત વાંચકે, ‡ચિત્ર લિયો મંગવાય,

---

‡ ઘોડો, અસ્ત્ર.

તીન પોહોરકી રેનકું, જમી પકડ ચલ જાય. ૬૨
 મોતન કે ગજ ગાહપર, જડીયા જન જડાવ,
 ચાત્રે ચડીયો મોજદીન, પોખો રૂકે ધાવ. ૬૨
 એહ રિતસે પીઠપર, આપ દોરાને આપ;
 હાંક્યો શેહેર ધરાનકા મોજદીન મેહેતાય. ૬૪
 આયા શહેર ઈરાન, ફીર દહ્લનીકે ગ્રેહ;
 દહ્લની જાહી મેહેતાયને, દેધ બધાઇ એહ. ૬૫
 આયા સુના મેહેતાયને, સાહેબજાદા યાર;
 દહ્લની દધ બધાઇયાં, ગજ મોતનકા હાર. ૬૬
 બેજી સગ સાહેલીયાં, ડોઢી નિર ખુત્તાઇ;
 કરનિચ્છાવર મોતિયાં, અંદર ત્રિયા ખુત્તાઈ. ૬૭
 પ્રિયપતિ આવવાથી મેહેતાય હરસથી બોલેછે.

મેહેતાય વાચ.

ધન્ય આબુકા દીવસહી, ધન્ય આબુકી રેન;
 બોત દીનસે દેખીયાં, સાહેબ જાદા નેન. ૬૮
 સાહેબ તેરે નામપર, મેંવારી લખવાર;
 સાસડિસાસ ન બૂઝતી, સુરત વારંવાર. ૬૯

રતિ રૂપસિ ભારજી, કામ દેવશો કંથ;
 મોજદીન મેહેતાયકું, પુલેપુલ જસંત. ૭૦
 જેસે પુલ કમોદની, ચંદ્ર દેખે ગેહેરાય;
 એસો મન મેહેતાયકો, મોજ દીનકે ગાંય. ૭૧
 લગી લગત છૂટે નહી, જગજા ગયા ખીદેહ;
 સાહેબ શેહેર ઈરાનસે, આવત જાત હમેંશ. ૭૨
 ખીને દીવસ કીતેક ઈમ, આવત જાત ઈરાન;
 ગઈ જાત સરકારમેં, સુનિત બે સુજતાન. ૭૩
 કીયો હુકમ કોટવાલકું, સુનિ જાત પતશાહ;
 સાહેબ જાદો પકડવા, રોક્યો યાંકો રાહ. ૭૪

કર સેવાપત સાહેબા, ચોકી હે જમ જાલ;
 ડોઢીરોશન ખાંનકી, બેઠ ગયો કોવાળ. ૭૫
 સાહેબ જાદો આવીયો, જુગા રોજકી રેન;
 પકડીયો કુટવાળને, ઝાહેર બધ સગ બેન. ૭૬
 સાહેબજાદાકું પકડકર, લે ગએ શાહ હજુર;
 શાહ મારન ફરમાયો, કરી નેક નજર કર. ૭૭
 સુતી ખાત મેહેતાળને, સાહેબ જાદા યાર;
 મેં જીકે અગ ક્યા કર, નિકશી ખોલ કમાર. ૭૮
 માતા કહે મેહેતાળને, રોખ જીવન કુલમાન;
 એસો રનેહ ન કીજીએ, જર જીવનકી હાન. ૭૯
 “મેહેતાળ વમન”.

લાજ તજી સગ જગતકી, પ્રાન તજી પલગાય;
 ખાલ સનેહી સાહીબો, મોંધે તજ્યો ન જા, ૮૦
 ભોક્તાજ કુતકાજકી, તજદીનેકી આશ;
 આધ ખડી મેહેતાળવાં, મોજદીનકે પાસ. ૮૧
 હજરત એસિ કો ન કરે, બડે મજબકી ખાત;
 નાર પરાઇ કારને, ધર લડકેકી ધાત. ૮૨
 યુનેગારતો મેરીયાં, મરદ યુનેમેં નોય;
 નેન બસિલે ભેજકર, ધરબીતર યુતવાય. ૮૩
 યુનેગારતો મેં બધ, મેંને કીયા સનેહ;
 હજરત મોંકુ મારીએ, રખો સાહેબકી દેહ, ૮૪
 મોજદીન.

મેરીકુ નહીં મારીએ, જાકી અગળા જાત;
 મોરા મોહી મરદકું, બેડ બડાઇ ખાત. ૮૫
 (ખાદશાહ વિચાર કહેછે કોને બેમાંથી મારવા.)

ખાદશા.

દેખ ઇસ્ક મન દોયકા, શાહ કાજી યુતવાય;

કહોકાજી ધન બાતકા, કરના કોન ઉપાય. ૮૬
તુમસે બનેસો કીજીયે, સુન કાજીકે શાહ;
રહે જીવ બે સરખા, રહે અદલકે રાહ. ૮૭

“કાજી વચન.,,

જલક્યો હુખ્યો નિકસે, બે કધુ તારો હોય,
હુખ્યો નેહ સનેહકો નિકસો, સુનો ન કોય. ૮૮

શાહેબખદે કરદીયો, ક્ષીન એકમેં જવાળ;
છોડે તખ્ત ઈરાનનો, કે મેહરી મેહેતાળ. ૮૯
છોડયો તખ્ત ઇરાન કો, સહી કુરાન કીતાળ;
હાથ પકડ કે લે ચલ્યો, મોજદીન મેહેતાળ. ૯૦
મનસુબો કરકે ચલ્યો, દીલમેં કીયો બીચાર;
બુદા કરસોં હોયગાં, કરમેં લીખ કીરતાર. ૯૧
ચોંકર કાગજ બેજીયો, બોલાયે તુરકાન;
દેસ દેસ પેં તેડીયો, મુગલ ગીર પકાન. ૯૨
ફીર ગજડંબ્યર ફોજ કર, ધર બગતર રણુ ધીર;
ફીટ કીધ જસુ ફોજપર, બાજુન બખ્તે વીર. ૯૩
છોડે તખ્ત ઇરાનકો, ચડી ચલ્યો એક ચોટ;
કલસારેકું મારકર, લીયોં કલારાકોટ. ૯૪
કલસારેકા દેશમેં, ફરી દુવાઈ આંન;
સાહેબ બેઠો તખ્તકું, મોજદીન સુલ્તાન. ૯૫
મોજદીન પતસાહુકે, તિન લાખ તો પ્યાર;
દસ સહસ ગજ સાહેલી, પ્યાદલ અપરંપાર. ૯૬
મોજદીન પતસાહેકે, હુરમ તીનસો સાહ;
તા ઉપર મેહેતાળકો, બડો અનેરો ઠાઠ. ૯૭
મોજદીન માતો રહે, સળ હુરમો કે સંગ;
જેસે હસ્તની જુથ હે, માતો રહે મતંગ. ૯૮

સગ ધરતીકે ભૂમીયે, મોજદીન સુન્નતાન;
ખંડની ભરી આગે ખડે, સૈયદ સેખ પઠાન. ૯૯

મોજદીન.

ગરદો કમુ ન કીજીએ, પરનારીસેં પ્રિત;
કરો તો એસી કીજીએ, મોજદીનકી રીત. ૧૦૦
ધરક દોનુંકા દેખકે, ઉપદેશ ખચિતજ લાય;
મોજદીન મેહેતાગકી, જની જાત જનાય. ૧૦૧

સંપૂર્ણ.

સવૈસંગે કહ્યું—ભાઈ કુસુમ હવે અંધારું થઈ ગયું છે. ને રાત્રી ભોજનનો વખત થવા આવેલો છે માટે ચાલો આપણે આપણા ઉતારા તરફ જઈએ. વળી કાલે આ જાગમાં ફરીથી આવીશું.

આથી કુસુમચંદ્ર તેની સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યો પણ તે વારંવાર પેલા ખંગલા તરફ ફરી ફરીને જોતો હતો કે-મકે એક મુઘ્ધ વયની બાળીકાએ તેના હૃદયમાં એવું બાણ મારેલું હતું કે તેનું તે વેળાનું બાન તે ભુલી ગયો હતો.

મકરણ ૬ ઠું.

કમળાગૌરી—સખી જો તો ખરી પેલા બે મિત્રો હજી ત્યાં બેઠા છે કે ગયા? વાર તેમાં એક તો આપણી બેનપણી કશ્માકુમારીના પ્રીતમ સવૈસંગ હતા. પણ વાર તેની પાસે જે કવિતા ગાતા હતા તે કોણ હતા? તું તેને ઝોળખે છે?

તેના કપાળમાં વિભૂતિ ચોળી હતી, તથા ગળામાં રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરેલી હતી તે જોઈ મને એમ તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવેલ છે કે તે જાતના બ્રાહ્મણ હશે. પણ મને

તેની વધારે ખીછાણુ પડી નથી.

સખી—તેના મુખની લાવણ્યતા, તેના બદનની ગૌર્ય-તા, ને ચાલની ચંચલતા એ સર્વ એવી હતી કે જાણે તેનામાં અખૂટ વિદ્યાનો ખજાનો ભરેલો હશે?

સખી કહે—જેન તે તો સર્વસંગના વહાણા ગિત્ર છે. ને સર્વસંગ તેને પોતાની સાથે જનમાં તેડી લાવેલા છે. વળી તેનું નામ કુસુમચંદ્ર છે.

કમળાગૌરી કહે—શું એનું નામ કુસુમચંદ્ર છે? ત્યારે તો તે મારી નાતનાજ છે મેં થોડા અઠવાડીયાં અગાઉ દાદામ્મમાં એમ વાંચેલા હતા કે ઔદીચ સહસ્ત્ર શાતીના મણીપુર નિવાસી ઉગર વર્ષ ૧૮ ના પ્રકાશચંદ્રના પુત્રે L. L. B. ની પરીક્ષામાં સારે નંબરે પાસ થઈ એક મોટું ધનાગ મેળવ્યું તો ખરે તે તેજ હશે?;

રાજાઓનો ધર્મ છે કે એવા વિદ્વાનને પોતાની પાસે રાખેજ માટે આ નક્કી તેજ હશે. સખી—મારું મન અને વારંવાર એમજ સુચવે છે કે જાણે હું તેના મુખા-વિંદના વારંવાર દર્શનનો લાભ લઉં. પણ અરેરે!! તેતો મને

મનહર.

સુગંધ સમીર જૈસે, હંસબાર ધીર જૈસે,
બૂજળ ગિહીર જૈસે, મયુષી ચઢાય કે;
પારદ કુમારી જૈસે, હરી શ્યાંત ધાર જૈસે,
અમ્ર અનસાર જૈસે ધૂમ ઉર ઝાય કે.
ઉક્તી એકદંત જૈસે, શુદ્ધ બોધ સંત જૈસે,
ગિંત બાત ગિંત જૈસે, સેનના જનાય કે;
પ્રેમ બાન દે ગયો, ન જાનીએકી તે ગયો.
સુપંથી મને લે ગયો, અસંખે પ્રગ લામકે.

(પ્રવીણ સાગર)

અર્થ—વાયુ જેમ સુગંધીને, હંસ જેમ પાણીમાંથી દુધને, સૂર્ય જેમ પોતાના કિરણો પસારીને જમીનના પાણીને અને કુંવારી સ્ત્રી જેમ (પારાની ખાણમાં નજર કરીને) પારાને, અપૈયો જેમ શ્વાંતિ નક્ષત્રની વર્ષાદુની ધારાને, અમરનો ધૂપ જેમ પોતાના ધૂમાડામાં ધૂંતવીને કરતુરીને, ગણપતિ જેમ વ્યાસાદી મહા કવિઓની વાણીને, સત્પુષ્પો જેમ શુદ્ધ જ્ઞાનના ઉપદેશને, અને મિત્ર જેમ સાનમાં જણાવેલી મિત્રની વાતને લઈ લે તેમ તે મને પ્રેમનું ખાણુ મારીને મારું મન હરી ગયો. કુંજાણુતી નથી કે તે ક્યાં ગયો, પણ ઝરખામાં આંખથી નજર લગાડીને તે ખૂંચસુરત પાંથી મારું મન હરી ગયો.

વળી તે—

કવિત.

આહું ખગસજ જૈસેં, ચિરિયાં સુ જાજ જૈસેં;
કે હરી સુ જાજ જૈસેં, પ્રાન નિક સાય કેં.
જલચર ઝપાહ જૈસેં, મીન મીન હાહ જૈસેં;
કીરપંખ આહ જૈસેં, ફંદ ઉર આયકેં.
ભાગીરથી ગંગ જૈસેં, ઘંટીક કુરંગ જૈસેં;
કુહિયા કુરંગ જૈસેં ભૂતળ બ્રગાય કેં.
પ્રેમ જાન દે ગયો, ન જાણી એ કતે ગયો;
સુપંથી મન લે ગયો, ઝરખે દ્રગ લાય કે.—

(પ્રવીણ સાગર).

વળી—મશ્ક જેમ સર્પને, જાજ જેમ ચકલીને, મેન્ધની ગર્જના જેમ કેસરીસિંહના પ્રાણને કાઢી લે છે, મધર મચ્છ જેમ જળમાં રહેનારા પ્રાણીઓને, મચ્છ માર જેમ માછલાને, પૂંખ આહનામના શિકારનારને જાણનાર શિકારી જેમ પાસમાં ફસાવીને પોપટને, ભાગીરથ રાજ જેમ ગંગાને, ઘંટવળ નાગના શિકારને જાણનાર જેમ હરણને,

કુહીયા (શિકારીપક્ષી) જેમ કાકાકૌન્વા ને જમીનના મેદાનમાં ફેરવીને ઝડપથી લઈગે છે. તેમજ પ્રેમનું બાણ મારી ગયો-હું બાણતી નથી કે તે ક્યાં ગયો પણ તેના રૂપના દર્શન દહા ખૂગસુરત પંથી મારું મન હરી ગયો.

હું તેના મુખના હવે ફરીથી ક્યારે દર્શન કરીશ—
અરે મારું હૃદય કામદા હતી બળી જાય છે અરે આ ઉજ્જ-
વદ્ધ શિત ચંદ્રકલા મને ઉલટી રીતે—બાળે છે—ને વારંવાર
મને (આજ ફક્ત મારીજ સંકલ્પનાથી ધારેલ) પ્રિયતમના
દર્શન કરી તેના રંકત હોડથી મારા ગાલનું ચુંમ્બન લેવ-
રાવવાને ઉત્સુકતા કરાવે છે—પણ હતભાગી પુર્વના દુષ્કર્મ-
નો બદલો લેવાને અર્થે અવનીમાં અવતરેલ. હું તે લાભ
ક્યાંથી મેળવી શકું.—

હવે મને નથી ચેતપડતું—મારા માથામાં દુઃખાવો
થવા લાગ્યો છે. ને મારું અંગ ખેંચાય છે. । । ।

કમળાગૌરી આવી રીતે. કુસુમચંદ્રની કાંતિ, સુસ્વર,
જે યોગ્યતા ઉપર અવલંબી રહેલ છે. એ જોઈ તેની સખી
તેને ધીરજ આપી ટ્રેહવાલાગી—એન તમારું વેવીશાળતો
તમારા પિતાએ. કરેલ છે. છતાં તમે સમજી થઈ આ
પુરૂષને જોઈ આટલા બધાં વિઠ્ઠળદશાને વશ થાઓ છો એ
તમારી ઉચ્ચ કેળવણીને એમ આપે તેવું છે ?

કમળાગૌરી તરતજ પોતાના નેત્રો લાલ કરી બોલી—
અરે શું હું મારા પિતાની મુર્ખતાથી શોધાએલ એક અ-
ભણ, અણસમજી ને નાદાન બાળકને પરણી મારે માથે
સદાનું દુઃખ વોહારી લઈશ—? નાના તેમ કદી બનનાર
નથીજ. શું એ સગપણ મેં કબૂલ કર્યું છે ? *

આધુનિક કાળમાં માબાપો પોતાની બાળકીયોને “ઉ-
ચ્છ્રુજ” જોઈને પરણાવે છે ને પછી તેઓને દોનખમના ક-

રતાં પણ નિશેષ દુઃખ સહન કરવા પડેછે તેમ હું પણ શું સદાને માટે દુઃખ વોહોરી લઈશ.

કદી આ અસ્થીર શરીર હાલ પડી જાયતો તેને માટે શું? પણ હું એવા નાદાન સાથેતો પ્રેમની ગાંઠ બાંધનાર નથી નથી ને નથી—

ઉપર મુજબ કમળાગૌરીએ પોતાના મનનો ઉભરો બહાર કાઢ્યો. બાદ તેની વહાલી સખીએ તેને કહ્યું—તમે કહોછો તો તે ઠીક—પણ વળી તમે આને તમારા પ્રિયતમ તરીકે કયુત કરોછો. તે પહેલાં તે પરણ્યા છેકે નહીં? વીગેરે કાંઈ ખાત્રી કરી? ક્ષત દૃષ્ટિ મેળવી તેના વિષે એકદમ વિચાર બાંધવો તે કાંઈ કાળે પસ્તાવાનું થાયતો.

કમળાગૌરીએ કહ્યું—વહાલી બેન. તે કુસુમચંદ્રએ એમનો તું કહેછેજ ના? કુસુમચંદ્ર અતિ વિદ્વાન છે. ને તે-હજી પરણેલ નથી વળી થોડાજ દીવસ અગાઉ મારા પિતા પાસે મણીપુર નિવાસી કોઈ પરોણો આવેલ હતો તે કહેતો હતો કે—કુસુમચંદ્રનું વેવીશાત્ત કરેલ છે ખરું પણ તે કન્યા તે પરણે ત્યારે ખરું તે પરથી હું જાણું છું કે તે પરણેલ નથી ને પોતાના સગપણમાં તેનું મન માન્યું નથીજ. કેમકે તે પરોણાનો બોલવાનો બાવાર્ય સ્પષ્ટ એમ બતાવી દેતો હતો.

વહાલીસખી—મેંતો મારા મનથી તેને પરણવાનો સં-કલ્પ કરી મૂકેલો છેજ કદાપી હવે જો તે મને ગ્રહણ નહીં કરશે તો આ અવનીમાં હું ઈશ્વર આરાધન કરવાને મારો હવે પગીતો કાળ કાઢીશ—પણ આ વેલાતો મારા જ્વલ્લી અગ્નીને શાંત કરવાને મને એ કે રસ્તો સુઝતો નથી.—

આ સર્વ સાંભળી તેની વહાલીસખીએ તેને ધીરજ આપીને કહ્યું કે—બેન હમેશાં ઉતાવળા બન્યાથી કામમાં

વિમાસવાતું થાય છે. માટે ધીરજ રાખશો તો સર્વવાત ઇશ્વરની સાનકુળાઇથી પાર પડશે.

હવે રાત ઘણી ગઇ છે માટે ઘરતરફ ચાલો કેમકે તમારી વ્હાલી માતૃશ્રી તમારી વાટ જોતાં હશે. ને હું પણ મારે ઘેર જાઉં. —

કમળાગૌરી કહેવાલાગી—હા બેન જમ્યેતો ખરા પણ મારા મનમાં એવી ઉમેદ છે કે—હું એક પત્રિકા તારી સાથે કુસુમચંદ્રને મોકલી મારી મનોત્કાંક્ષા તેને જણાવું તો કેમ ?

આથી કમળાગૌરીએ તેને એક પત્રિકા લખી આપી ને એક સુંદર (૧એન્ડવેલપ) નાંખી ખીડી દીધી. પછી બંને બેનો ચાકર સાથે ઘર તરફ ગઈ—

અરેરે અત્યાર સુધી—આપણે બાપડા કુસુમચંદ્રની દશા શી છે? તે સંભાળેલ નથી તો હવે તેની આ દૃશ્ય દશા નીહાળો !

તે પોતાના વ્હાલા મિત્ર સવૈસંગની સાથે હું ક્યાં ચાલું છું, રસ્તામાં મને કાણુ કાણુ મળ્યું. ને મેં શી શી વાતો કરી તેની બાન વિના ઉતારે તો આન્યો—ને તુરત-જ ગાઈ માથું દુઃખે છે એમ બહાનું બતાવી પોતાને સ્વાનેજ માટે ખાસ રાખેલ મેડીમાં ગયો. ને ચોરડાના બારણા બંધ કરી પાથરેલા પલંગપર આમથી તેમ. આજોટ-તો આજોટનો બોલ તો હતો કે—

અરે મુઘ્યાળીકા. મારા ચીતની ચોરનાર—હવે હું તારું નાજુક બદન જોની કે ઉપમા હું આ વેળા આપી શકતો નથી તે કદી ભુલી શકીશ નહીં.

મેં મારી એકી નજરથી તારા શરીરની શધળી સૌંદર્યતા નીહાળેલ છે, અરે—તેમાં પણ તારા ઉરસ્થળ પર

આવી રહેલા બેનગ, જેની વચ્ચે બાણે કામ રૂપી નદીના આવાહનાથે એક ખીણ હતી, ને ગ્રીવાપર લટકાવેલ હીરા જડીત દાર જેનું તેજ બે કદાપી સૂર્યનો તડકો હોત-તો તેના પડતા કીરણની સાથે એકતા કરી લેત, તે તેજ જગ્યાએ બાણે તારી યોવનતાનો નીકળતો રસ ચુસી ન લેતો હોય તેમ દેખાતું હતું.

અરે--તુજ નાશીકા જે કે દીવાની જ્યોત જેવી હતી તેની અંદરની નય તો વારંવાર તારા ગિષ્ટ અધર રસનું પાન કરતી જણાતી હતી; આ સર્વ જ્ઞેયાથી મારી મનેશા એમજ થઇ છે કે—જે કદી તું મને ગ્રાહ્ય તો હું હું કદી પણ તારા શિવાય ખીજનની સાથે મારા પ્રેમની ગાંઠ ન બાંધું. ખસુસ ન બાંધું.

વળી થોડી વાર રહીને પાછો તે પોતાના મનને બાણે વારતો ન હોય તેમ બોલતો હતો કે—અરે હું શી મારી સુખતા બતાવું છું. જે સ્ત્રીની સગાઇ કાણુ બાણે ક્યાં કરી હશે ને તે કાણુ બાણે કેની પત્નિ થવાની હશે તેને આવી રીતે મારી અર્ધાગના કરવાને લલચાઇને મન-સા કર્મ બાંધું છું, ખરેખર—હું ધશ્વરની અપ્રિતિ થાય તેવું આ આચરણ કરું છું. એમજ ધડીએ ધડીએ જુદા જુદા વિચાર કરતો કરતો પોતાના ખીજાનામાં આજોટયા કર-રતો હતો.

આ વેળા કમળાગૌરીની સખીએ પેલી પત્રિકા એક સિપાઇની સાથે કુસુમચંદ્રને મોકલી તે જેવી તેને પોંહાં-ચી કે તુરતજ તે ફોડી અંદર વાંચે છે તો—

બહાલા. કુસુમચંદ્ર.

મેં આજ રાજ આપના દિવ્ય દર્શનનો કિંચિત્ લાભ દૂરથી દ્રષ્ટિ મયાદે લીધો છે ખરો. પણ તે વેળાથી માફ મન આપની સાથે કેટલીક ગુણ વાતો કરવાને તથા તેના

જવાબ મેળવવાને તકપી રહ્યું છે તો આપ મેહેરયાની કરી ફરીથી એક વેળા આજ જ્યાં પધારેલ હતા ત્યાં આવી મને મળવાને જરા તરદી લેશો તો ઉપકાર માનીશ—

હા. હું છું. આપની ઇચ્છા અનુસારે વર્તવાને તકપી રહેલને આજરોજ આપની સામે ઘણી વેળા જોઈ રહેલ એક દાસી.

કુસુમચંદ્રે આ ચીઠી વાંચી તરતજ વિચાર્યું કે ખરેખર આતો મારું મન જેની અંદર વળગેલ છે તેનીજ ચીઠી છે, પણ તેણે પોતાનું નામ પાડેલ નથી. તેનું શું કારણ હશે-કદાપી એમ હોય કે વળતે જીજ્ઞાસા હાથમાં ચીઠી જાયને વાત ફેલાય જાય તો.

પણ વારું પ્રથમમાં તેણે મને વ્હાલા લખેલ છે તેનો ભાવતો એમજ બતાવે છે કે તે ખરેખર મને પોતાના પ્રિયતમ કરવાનેજ કબુલ કરે છે નહીં તો વ્હાલા કેમ લખે?

“શુદ્ધ વાતો કરવાન” આ તે શી વાતો હશે. શું લગનાદીક તો નહીં તો નહીં હોય. પણ આ અનુમાન કેમ થાય? ફરી ફરીથી ચીઠી વાંચે છે. તે પછી ફાડી નાંખે છે. કેમકે જીજ્ઞાસા હાથમાં ન જાય--

કુસુમચંદ્ર સુતા સુતા આમ વિચાર કરે છે કે હવે મારે તે એકજાનવું કે સવૈસંગની સાથે જવું.? જો હું એકજો જઈશ. ને મને “ભાળશે તો મારી કિર્તિને કલંક લાગશે માટે કેમ કરવું આમ વિચાર કરતા સવૈસંગની સાથેજ જવાનો વિચાર કરી નિંદ્રાવશ થઈ ગયો. ને જીજ્ઞે દિવસે પાછો સવૈસંગની સાથે તેજ જાગમાં આવ્યો ને આગલે દિવસે જેઠેલ ઘેંચે જાંને ગિત્રો બેઠા.

કમળાગૌરીતો પોતાના જંગલમાં અગાઉથી આવી બેઠીજ હતી ને વારંવાર જારીમાંથી ડોકીયાં કરી જોતી હ-

તી કે શું તે આવ્યા? એવામાં જાને ગિત્રીને બેઠેલા જોઇ
પોતાના ચાકરને કહ્યું કે, “ભોળા” જો પેલા આપણા નૃ-
પતિના જગાઈ બેઠા છે તેની આગતાસ્વાગતા કરવાને તે
ને અત્રે તેડી લાવ.

ભોળાએ તુરતજ તે હુકમ ઉઠાવી લીધો ને સર્વેસંગ
પાસે આવી સલામ કરી પિનતી કરી કે, મેરણાની કરી
આ જંગલામાં થોડીવાર પધારવાને તરદી લેશો? સર્વેસંગે ત-
રતજ કુસુમચંદ્રને કહ્યું કેમ જઈશું. કુસુમચંદ્રે હા પાડી
એટલે જાને ત્યાં ગયા. એટલે તો કમળાગૌરીએ તુરતજ ઉ-
ભા થઇ તેને ગાન આપ્યું. ને સુંદર ચેરપર બેસાડ્યા. કે-
ટલીક વાતચીત કર્યાબાદ. સર્વેસંગે આ મુઘ્ધ વયની બાળીકાને પૂ-
છ્યું. તમારા પીતાનું નામ શું? કમળાગૌરી બોલી—લક્ષ્મીશંકર.
સર્વેસંગે કહ્યું તમે કયે ગામ પરણ્યાછો. ને તમારા સસરાનું નામ
શું? કમળાગૌરી નીચું જોઈ શરમાઇગઇ એટલે તેની બેનપણીએ
કહ્યું કે—તે હજી પરણેલા નથી. તેના પિતાએ તેનું વેચી-
શાળ ગીનાપુર શેહેરના રહીશ વિપ્ર બીમજીને ઘેર કરેલ છે
ખર્ચ. પણ તે લગ્ન કરી સદાનું દુઃખ વોહોરી લેવાને
માટે મારી બેનની મરજી નથી. કેમકે સરખી વય તથા
સરખા ગુણ વીના પ્રેમની ગાંઠ બાંધી પછી અતિ પસ્તા-
વું પડે.

સર્વેસંગે કહ્યું—તેમણે ક્યાં સુધી અભ્યાસ કરેલો છે?
જવાબમાં મેટચુંકેશનની પરીક્ષામાં મારી બેન આ સા-
લમાં બીજે નંબરે પાસ થયા છે.—

સર્વેસંગે કહ્યું—શાઆશ છે તેની ઉંચી કેળવણીને પ-
ણ પરણવા સંબંધીનો તેનો વિચાર કોની સાથે છે ?

આ સાંભળી તેની બેનપણીએ કહ્યું કે— આ ત-
મારા મિત્ર કુસુમચંદ્રની કિર્તિ જ્યારથી તેણે સાંભળેલ છે.

ત્યારથી તેનું મન તેનાપર વળગી રહેલ છે પણ તે વિ-
ચાર * * *

સવૈસંગે તરતજ કહ્યું—હું ખુશી છું મારા મિત્ર કુ-
સુમચંદ્રને તમારી બેન જેવી ઉંચી કેળવણી પામેલ પત્નિ
મળે તેમાં તે કદી આનાકાની કરનાર નથી પણ આ વાત
બર આવવી મુશ્કેલ છે, કુસુમચંદ્રના પિતાએ કુસુમચંદ્રનું
વેચીશાળ પણ તમારી બેનની પેઠે એક ઠેકાણે વગર વિ-
ચારથી કરેલ છે પણ તે લગ્ન કરવાને તે જરાએ ખુશી નથી
માટે આ બનેલો તેમાં કાંઈ અડચણ નથી કેમ કુસુમચંદ્ર
તમારી શી ગરજ છે. કુસુમચંદ્રે તરતજ નીચું જોયું.
એટલે તો તેણે કબુલ કર્યું એમ સવૈસંગે ઠરાવી લીધું—

ત્યારબાદ કેટલીક વાતચીતો કરી સવૈસંગ લઘુ શં-
કાનું બહાનું બતાવી બહાર ગયા. ને તેજ વેળા કમળાગૌ-
રીની સખીપણુ બહાર આવું છું એમ કહી ચાલી ગઈ એ-
ટલે કુસુમચંદ્ર તથા કમળાગૌરી એકલા રહ્યાં.

તુરતજ કમળા ગૌરી ઉભી થઈ કુસુમચંદ્રને ગળે બાઝી
પડી બોલવા લાગી કે—ગમેતો મારો ને ગમેતો જીવાડો
મારા મનથી તમેનેજ—મારા પતિ તરીકે કબુલ કરેલ છે
ને આ અવનીના બીજા પુરૂષોને મારા બાઈ બાપ ગણેલા-
છે માટે મને અંગીકાર કરવીજ પડશે.

કુસુમચંદ્રે તુરતજ કહ્યું બહાલી—હું આજરોજ તારા
પ્રેમથી કૃતાર્થ થયો એમ માનું છું. ને હું પણ આ વેળા
એમજ પતિચ્છા કરું છું કે—મારે તારા વિના આ અવ-
નીની બીજા સ્ત્રી માત્ર બેન સગછે—પણ હું તારી સાથે
ગાંધર્વ વિવાહ કરવાને—ચાહતો નથી. ઇશ્વરઈચ્છા હશે ત્યારે
હવે મળીશું. એમ કહી ઉડે છે.

પ્રકરણ સાતમું.

આઠ દિવસ સુધી આવી રીતે હમેશાં તે બાગમાં ભેંગા થતાને પ્રિતિની સજ્જડ ગાંઠ ચોટી. એટલામાં કુસુમચંદ્રને જનન વળાવવાથી પોતાને વતન જવાનું થયું; આથી તે દંપતિને અત્યંત ખેદ થયો.

અરસપરસ દીલગીરીની કાંઈ સીમા રહી નહીં. છેવટ જુદા પડતી વેળા કુસુમચંદ્રે પોતાનો એક સુંદર ફોટોગ્રાફ કમળાગૌરીના કરમાં આપ્યો ને કમળાગૌરીએ પણ પોતાનો ફોટોગ્રાફ તેને આપ્યો.

કુસુમચંદ્ર મણીપુર પોહ્યાંએ પણ તેનું મન તો હજી પુષ્પાવતી નગરીથી બીજાકુલ ખર્યું નહોતું. રાત્રીએ ને દિવસે વારંવાર તેને કમળાગૌરી યાદ આવતી ને તે વેળા તે અતિ ઉદાસી થતો—ઘડીએ ઘડીએ પોતાની વહાલી કમળાગૌરીનો ફોટોગ્રાફ નિહાળતો ને બોલતો કે અરેરે હવે હું ક્યારે મળીશ ! ?

કમળાગૌરીની દશા પણ ઉપર મુજબ હતી. તે પોતાના પ્રિયતમના પત્રનો રાહ જોતી ને ઈશ્વર પાસે એવી યાચના કરતી કે—હે જન્મના પાલણુ પિતા તું હમેશાં સર્વનાપર દયા દ્રષ્ટિથી જુએ છે તેમ મારાપર પણ જોઈ ગને મારા પ્રિયતમનો મેળાપ કરાવ. કદાપી મેં આ જન્મમાં તો એવું કાંઈ પાપીષ્ઠ કૃત્ય આચરેલ મને સાંભરતું નથી તોપણ કયું હોય તો તે અને જો તેમ ન હોય ને પૂર્વના દુષ્કર્મનાથી મને આ સજ થતી હોય તો તે પણ મને તારી બાળીકા જણી માફ થવી જોઈએ.

લગભગ ૩ માસ તો આમ ગયા એટલામાં કમળાગૌરીના પિતાએ તેનું જે ઠેકાણે વેવીશાળ કરેલ હતું ત્યાં લગ્ન કરવાને ઉતાવળ કરવા માંડી—બાપડી કમળાગૌરીની

દીવળીરીનો કાંઈ પાર રહ્યો નહીં; તે મનમાં મસ મુઝાવા લાગી ને પ્રભુ પાસે પોતાનું મોત માગવા લાગી—પણ માગ્યું મોત કેમ આવે ?

જ્યારે અતિશે મુઝાઈ ત્યારે છેવટ તેણે ખોટી મર્યાદા રાખવાની ટેવ હવે છોડવાનો સંકલ્પ કીધો. ને વીચાર્યું કે—હું એક વેળા મારી વાત મારી વ્હાલી માને ગળે ઉતારું. પછીતો મારા બાગ્યા! પણ કદી મારે તે લગ્ન મંજુરતો રાખવાનું નથીજ. તુરતજ પોતાની વ્હાલી સખી કાંતાને બોલાવી પોતાની માને સમજાવવાને યોગ ઉદ્દેશ કર્યો, ને પોતાની જે વાત છે તે તમામ હવે ખુલી કરવાને સુચવ્યું.

કાંતાએ જઈ કમળાગૌરીની માતૃશ્રીને નીચે મુજબ કહ્યું. માજી—હું કહેવાને યોગ્ય નથી; હજી હું નાદાન ગણાઉં તેવી છું છતાં આ વેળા મારે એક વિનંતિ આપને કરવી પડે છે તે એ કે—

આજના વખતમાં ઉંચકુળને લોભાઈ જે માણસ પોતાની દીકરીને જ્યાં ત્યાં પરણાવેછે તે પાછળથી પસ્તાયછે.

કુળ ઉંચું કેવું નામ? કે જ્યાં હમેશાં સદ્ગુણવાસ કરી રહેલા હોય. જેના ઘરમાં સંપેજ વાસ કરેલો હોય, જ્યાં છોકરાં સદ્ગુણી હોય, ને તે સૌના પ્રભાવે લક્ષ્મીતો વાસ કરી દાસી થઈ રહેલ હોય, તેનેજ ઉંચું કુળ સમજવું.

અસલના વારામાં આપણા વડવાએ કૂળના વાડા જે કાઢેલા છે તે તે વખત મેં ઉપર જણાવેલ છે તેવું જોઈતેજ કાઢેલા છે. પણ હાલમાં તો હવે તે ઉંચ કૂળના તનુઓ ગમે તો “નીચ” હોય તો પણ ઉંચ ગણાય છે તેમ ન થવું જોઈએ.

હું જોયા કરું છું કે ઉંચ કૂળનું નામ ધરનાર પણ

કૃત્ય તો અતિ નિચ કરનારને માછ તમારા જેવા સમજી
છતાં પણ જલદીથી પોતાની બહાલી દીકરીઓ પરણાવી
પછી તેના આખા જન્મનું દુઃખ જીએ છે. આ થોડું શ-
રમાવા જેવું નથી?—

જીએ હાલમાં મારી બહાલી જેન કમળાગૌરીનું સ-
મજી તમારા જેવા સમજી મા બાપે મીનાપુરના રહીશ
બીમજીને ત્યાં કર્યું છે, પણ તે ધરની સ્થિતિ કેવી છે. તે-
મજ જગાઈ કેવા યુગ્મજી છે તે શું તમે તપાસ્યું છે? ત્યારે
કહો તેનું પરીણામ આગળ ઉપર શું બને?—

માછ માનતા હો તો માનજો, પણ આવી રીતે અ-
સુધરેલ, વરની સાથે પ્રેમની ગાંઠ બાંધવી તે કરતાં મરવું
હજાર દરજ્જે બેહેતર આજની સુધરેલ વિચારની દીકરી-
ઓ કૃત્ય કરેજ?—

આ સર્વ સાંભળી કમળાગૌરીની માતૃ સમજી ગઈ
કે—કાંતાનું આ બોલવું તેના પડનું નથી પણ કમળાની
ખાસ દ્રમશનુંજ છે. હું સારી રીતે જાણું છું કે—એ
વેવીશાળ તેને બીજકુલ પસંદ નથી—કેટલીક વેળા લગ્ન
વીગેરેની વાતો સાંભળીને તેનું મુખ પડી જતાં પણ મેં
ભાળેલ છે. માટે તેનું આ કહેવું તો વિચાર કરવા જેવું છે.
વળી કાંતાનું છેવટનું બોલવું એટલે સુધીનું થાય છે કે
આજની સુધરેલ દીકરીઓ તે કરતાં મરવું હજાર દરજ્જે
બેહેતર ગણે તો આ બોલ તો ખાસ વિચારમાં લેવા લાય-
કનાજ છે.

કમળાની મા બોલી—એટા કાંતા એ સર્વ હું સમ-
જી; હવે તારે બીજું કાંઈ કહેવાનું છે? કાંતાએ તરતજ ક-
હ્યું મારી જેનનો વિચાર—ગણીપુર નિવાસી હાલ વિદ્વાનમાં
ખપતા કુસુમચંદ્ર સાથે પ્રેમની ગાંઠ બાંધવાનો છે એમ

પણ મારે કાને વાત થએલ છે, તો હવે તે સર્વ બાળતમાં તમે ઘટીત વિચારશો ?

આટલું કહી કાંતા પોતાને ઘેર ચાલી ગઇ.

સાંજને વખતે ઘરના સૌ માણસોએ વાળું કર્યા— બાદ કમળાગૌરીની મા પ્રેમકુંવર પોતાના ઓરડામાં ગઇ ને થોડીજ વારે તેના પતિ લક્ષ્મીશંકર પણ ત્યાં આવ્યા. વાતચીત કર્યા બાદ પ્રેમકુંવરે પોતાને કાંતાએ જે હકીકત કહી હતી તે સર્વ તેને કહીને કહ્યું કે—સ્વામિનાથ— પુત્રીની મરણ તેનું કરેલ લગ્ન રદ કરવાની છે ને જે તેમ નહીં થાય તો પછી તે મરવાને તૈયાર થાય તેમ લાગે છે માટે જે આ વિચાર ફેરવો તો વધારે સારૂ વીગેરે વીગેરે કેટલુંક સમજાવ્યું. પણ લક્ષ્મીશંકરે તે બીલકુલ કબુલ કર્યું નહીં કેમકે તેના મનમાં—પોતાનું વચ્ચન જાય તે બાળતની વધારે બોંઠપ રહેતી હતી—વળી જ્યારે આ બાળતમાં પ્રેમકુંવરે તેને વિશેષ કહેલા માંડ્યું ત્યારે તે અતિ ક્રોધથી બોલ્યો કે—જે કદાપી પુત્રી મરશે તો તેને માટે મને કાંઈ લાગવાનું નથી—પણ એ વિચારનો નહીંજ બને ને તે વાત તારે ફરીથી મને ન કહેવી.— ●

બીચારી કમળાગૌરીએ પોતાના ઓરડામાં આખી રાત કાંતાની સાથે કહેવરાવેલ સંદેશાના જવાબની અધીરાઇથી આખી રાત તો જેમ તેમ કાઢી, ને સવારમાં એક બારીમાં બેસી હવે તે ક્યારે આવશે એમ વાટ જોતી બેઠી હતી એટલામાં કાંતા કમળાગૌરીની મા પાસે જઈ પોતાના હાથમાં ટપાલના સિપાઈએ કમળાગૌરીના સીરનાગાનો એક કાગળ આપેલ હતો તે લઈ ઉતાવળી ઉતાવળી ત્યાં આવી. કમળાગૌરીએ પૂછ્યું—કેમ બેન—મારી માતૃશ્રી તરફથી શી ખબર લાવી છું. કાંતાએ તે વેળા અતિ ગંભીરતાથી

કહ્યું એન—તમારા પીતા પોતાની હકૂં મૂકે તેમ નથી—
માટે તે વાત બનવી અસંભવીત છે.

કમળાગૌરીએ કહ્યું ઠીક ત્યારે—પણ આ તારા હા-
થમાં આ કાગળ શેનો છે ? કાંતાએ કહ્યું એન એતો ત-
મારો પત્ર છે. ટપાલની ડીલીવરી કરનાર સિપાઈએ તે મને
આપેલો છે માટે આ લ્યો.

કમળાગૌરીએ તુરતજ તે પોતાના હાથમાં લીધો. ને
ફાડ્યો. વાંચે છે તો.—

બહાલી કમળાગૌરી.

તારો પ્રેમપત્ર મને ગઈ કાલરોજ મળેલો. વાંચી હ-
કીકત જાણી—તે લખ્યું કે—હું હમેશાં વિરહજ્વાળાથી
અતિ વિટંબના વેડું છું—વળી હાલમાં મારા પિતાએ મા-
રા લગ્ન પેલે ઠેકાણે કરવાનો વિચાર કરવા માંડ્યો છે. ને
તે પ્રસંગની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરવા માંડી છે. હજી સુ-
ધી તેને માટે અમુક દીવસ મુકરર કરેલ નથી તોપણ આ
સર્વ મારા ખેદમાં હાલતો વધી કરનાર થઈ પડેલ છે. ક-
દાપી જો મારા પિતા પોતાના વિચારને ફેરવશે નહીં, તો
મેંતો છેવટ એજ વિચાર ધાર્યો છે કે—આત્મહત્યા કરવી
કરવીને કરવી. આપનો પ્રેમ હું બુઝી શકીશ નહીં. જો
કદાપી આ વેળા આપનું મળવું થવું અશક્ય થશે તો પ-
છી આવને જન્મ પણ હું આપની અર્ધાગના યાદે તેમ
ઈશ્વર પાસે જાચીશ. હાલતો એજ.

એ મુજબના તારા પત્રના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે—
તું જાણતી હશે કે—હું સુખી હૈમશ, તો એ તારું અનુ-
માન ખોટું છે. હું પણ તારા મનોહરરૂપ તથા ઉત્તમ ગુણને
બુઝી ગયો નથી મને તું વારંવાર માફ આવેલે.

તારા પિતાએ તારા લગ્ન કરવાની તૈયારી કરવા માંડી

છે. તો તેથી તું અત્યંત શોકાતુર રહેછે. પણ હું લાચાર છું કે—હવે બીજો કાંઈ રસ્તો શોધી શકતો નથી. ને છેલ્લે જણાવેલ છે કે—હું આત્મહત્યા કરીશ. આથી વળી મને થોડું દીનગીર થવા જેવું નથી—જો એમ થશે તો પછી મારે પણ જીવીને શો લાભ મેળવવાનો છે. કેમકે હાલમાં પણ મારી ઓરમાન માની શિખવણીથી મારા દુઃખનો કાંઈ પાર નથી. તેણે મારા પિતાને થોડા દિવસ પહેલાં એ-મ શિખવ્યું હતું કે—કુસુમચંદ્ર તમે કરેલ વેવીશાળ રદ કરવાનો છે માટે ગમે તેમ કરીજવ્વદીથી તેને પરણાવી દેવો—

આવેળા મારા પીતાનો લગ્ન કરવાનો જે આગ્રહ હતો તેની તો કાંઈ સીમાજ નહીં. પણ મારા બહાલા ગિત્ર સવૈસંગની ખાસ ફરમાશથી તે ઘણીજ મુશીબતે હાલ તો મુક્તતવી રહ્યું છે. પણ તેથી સંતોષ પામવાજેવું નથી કેમકે વાતમાં વાતમાં સવૈસંગે જણાવેલ છે કે—તમે ગમે તેટ-લું કરશો પણ કુસુમચંદ્ર તે લગ્ન તો નહીંજ કરે. આથી હવે તે મને રોજ સંતાપેછે.

ગઈ કાલરોજ હું બહાર ગયો હતો ને સ્મૃતિ નહીં રેવાથી તારો પત્ર ટેળલ પર જીલ્લીગએણો. એ વેળા મા-રી નવીમાએ મારા ઓરડામાં આવી તે કાગળ તેમજ તારી છપ્પી લઈજઈ મારા પિતાને એમ બમાવ્યા કે—કુસુમચંદ્ર તો હવે રાંડો રાખતા શીખ્યા છે જીએ આ એક છપ્પીલી-ની છપ્પી તો તેણે મર્યાદા મૂકી પોતાના ઓરડામાં ટાંગી હતી વળી આ કોણુ જાણે કંઈ બાઈનો કાગળ તો વાંચો આમ સમજતી મારાપર અતિ ક્રોધાતુર કરેલા હતા.

હું જેવો ઘેર આવું છું કે તુરતજ તેણે મને કેટલાક ન સાંભળી શકાય તેવા શબ્દો કહ્યા. ને હજી પણ તે મારા તરફ અતિ કરડી નજરથી જીએ છે.

આ સર્વ વાતથી તું સમજીશ કે હું કેટલો દુઃખમાં છું. હવે તો મારા પિતાપાસે હું સર્વસંગને મોકલીને મારી મને-
ચ્છા તારી સાથે જે પ્રેમમાં બાંધવાની છે તે તેને જણાવી
તેના મનની બ્રાંતિ બાંગીશ ત્યારેજ સુખી થઈશ—માટે
ધારું છું કે કાલે તેમ કરીશ—ને પછીથી તારા પર પત્ર
લખીશ—એજ.

લી. હું છું તારા સ્નેહથી બાંધાએલ—
કુસુમચંદ્ર.

ઉપરમુજબ કાગળ વાંચી કમળાગૌરીનું મોં પડી
ગયું. તે બોલવા લાગી અરેરે—હું તો સુખી નથી પણ તે
સાથે મારા પ્રિયતમ પણ સુખમાં નથી. શીવ. શીવ શીવ.
આમ બોલતી બોલતી તે ઢળી પડી. ને અતિ આક્રંદ ક-
રવા લાગી—હેવટ કાંતાએ તેને ધણું સમજાવી, ધીરજ
આપી ને બેઠી કરી—કેટલીક વારે મુખધોઈ ઉઘાસમાં એક
હાથ લમણે રાખી તે એક ગોખમાં બેઠી.—

આવેળા કાંતા પોતાને ઘેર ગઇ.

કમળાગૌરીએ વિચાર્યું કે—હવે હું સારી રીતે સમજું
છું કે—મારા પિતા પોતાનો વિચાર ફેરવવાના નથી. ને તે
મારીદયા જાણે તેમ નથી માટે બેહેતરજે કે—હવે મારે
આ ફાની દુનીયાને પરહરવીજ. આમ વિચાર કરી પોતાની
આસપાસ હવે કાંઈ નથી તે જોઇ પાસે પડેલ કાગળ તથા
શાહીથી કુસુમચંદ્રને મોકલવાને માટે એક પત્રિકા તૈયાર
કરી તે પત્રિકા પર કાંતા ને પોણે તેમ લખી—(અંદર
જુદા કાગળથી કાંતા ને સુચવ્યું હતું કે તું આ કાગળ
ટપાલમાં નાંખજે) બે ધૂંટણીએ બેસી ઇશ્વરની ઉપાસના
કરવા લાગી કે.—

લાવણી.

“ જોડી તેં ન જોઈ માડી જોડી તેં ન જોઈ માડી ”

“ ખરો તેં જાણ્યો જુના દેશ. એ રાગની. ”

અંળીકા ખરી માત મારી, અંળીકા ખરી માત મારી;
 ગુણ ગુણના ક્યમ ગાઈ, શકું હું ગહન ગતી તારી—ટેક.
 પ્રિતની રીત તને ખ્યારી, પ્રિતની રીત તને ખ્યારી;
 પ્રિત ધરી જો રટે નામતો, તરેજ ભવતારી અંળીકા ૦ ૧
 પાપીને પાવન કરતારી, પાપીને પાવન કરતારી;
 શક્તિ અનાદી જલ સ્થલ જાપી, ન જાય વિસ્તારી. અં ૦૨
 તુજ ગતી જગદંબા ન્યારી, તુજ ગતી જગદંબા ન્યાર;
 પુર્ણ પ્રકાશક ભક્તરંજની, માજી ઉપકારી. અંળીકા ૦૩
 નાંમજો તુજ ગંગળકારી, નાંમજો તુજ ગંગળા કરતારી;
 રક્ષા કરજો તુજ અજળાની, તરેજ ભવતારી. અંળીકા ૦ ૪
 ને ત્યાર્યાદ પોતાના હાથમાં એક કટાર લઈ જોવી તે
 પોતાના પેટમાં મારવાની તૈયારી કરેછે એવામાં સામેના જંગ-
 લામાંથી તેનો પિતા કાંઈ ખાસ કારણસર ત્યાં આવી ચડ્યો—
 પોતાની એકની એક ને લાડથી ઉછરેલ જાળિકા આ વેળા
 પોતાના હાથમાં કટાર લઈ મરવાની તૈયારી કરતી જોઈ તેની
 આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. તરતજ તે દોડીને તેને
 મળે જાડી પડ્યો ને હાથમાંનો કટાર પડાવી નાંખ્યો.

લક્ષ્મીશંકરને આવેળા મધ રાતે પોતાની પ્રિયાએ
 કહેલ જીના યાદ આવી. ને તેવેળા તેણે સુચવેલ હતું કે
 પુત્રી મરવાને તૈયાર છે પણ તે લગ્ન કરવાને ખુશી નથી એ
 વેળા તેને સિદ્ધ થયું. તુરતજ તેણે પોતાના મનનો વિચાર
 ફેરવ્યો. ને પોતાની વ્હાલી પુત્રીએ જોને પરણવાનો વિચાર
 કરેલ હતો તેનેજ પરણવાને માટે ખાસ વિચાર કયાં—ને
 કમળાગૌરીને ધીરજ દીધી.—

લક્ષ્મીશંકરના મનમાં આવ્યું કે—હું મણીપુર પ્રકાશચંદ્રને પત્ર લખીશ પણ તે કદાપી મારા પત્રને માન નહીં આપે તો પછીથી તે વેવીશાળ જનવું મુસ્કેલ થશે. માટે જો કદાપી તેમ ન કરતાં અત્રેથી હું નૃપતિના હાથે મણીપુર સવૈસંગના પિતાને કાગળ લખાવી તેનીજ પાસે તે વાતનો અત્યાચ્છ કરાવું તો તે લગ્ન ખચીત કયુલ કરશેજ. આમ વિચારી તેણે તે મુજબ કર્યું. એટલેતો પ્રકાશચંદ્રને તે લગ્ન માન્ય કરવું પડ્યુંજ.

લક્ષ્મીશંકરે ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ના લગ્ન જોવાવાળી લગ્નપત્રિકા મોકલી ને ઘરમાં જોઈતી સામગ્રી એકઠી કરી. તે મુજબ મણીપુરમાં પ્રકાશચંદ્રે પણ તૈયારી કરવા માંડી.—

પ્રકરણ આઠમું.

ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ નો દિવસ આગળ આવવા માંડ્યા. જેથી મણીપુરમાં કુસુમચંદ્રને ઘેરતો ઘણીજ ધામધૂમ થવા લાગી.—

મોટા માંડવો નાંખવામાં આવ્યો, ને સાયંકાળથી તે માંડવામાં ઘણીજ સરસ દીપમાળ હાંડી, ઝુમર, વાલસેટ, દીવાલગીરી વીગેરેથી કરવામાં આવતી.—

માંડવામાં ખુરશી, ઘોંચો વીગેરે ચોતરફ ગોઠવેલ હતા. ને વચ્ચેના ભાગમાં એક સુંદર જાનજ પાયરી હતી વળી આ જાનજ ઉપર મધ્ય ભાગે એક સુંદર ગલીચો પાયરેલ હતો. જેમાં તદ્દન સોનેરી ખુદાથી સરસ ભરત કામ કરેલ હતું. ગાલીચા ઉપર એક સુંદર સંગેમરમરતું નમુનાદાર ટેંગલ ગોઠવેલ હતું. ને તેપર ભાત ભાતના કૃત્રીમ ફુલ-ઝાડો એવી સફાઈપંથથી ગોઠવેલ હતા કે જે જોયાથી માણસતું હૃદય પ્રફુલ્લિત થયા વિના રહેજ નહીં.

માંડવાની ઉપરના ભાગમાં સફેત પણુ વચ્ચમાં જૂ-
દી જૂદી જાતના જૂદાદાર ચંદની ઝાંધી હતી. ને તે જ્યારે
તેની અંદરના હુકોમાં પરોવેલ હાંડીની રોશની થતી ત્યારે
ઘણીજ આગતી—

આજુબાજુમાં સુંદર મોટા તકતા ગોઠવેલા હતા. તે-
માં કોઈમાં રાણીનો છોકરો તો કોઈમાં જર્મનનો શહેનશાહ
ને કોઈમાં રશીયાનો ઝાર એમ યુરોપી તેમજ સ્વદેશી
ભાર્તભૂમીના અકબર, રામ, બીમ વીગેરે ક્રોટોગ્રાફથી ગો-
ઠવેલ રાજ્ય હતા. આ સર્વ જોનારના ચીતને આનંદ આપે
તેવુંજ હતું.

મંડપની સામેની બાજુમાં ગદારાજ સર્વેસંગને બે-
સવાને માટે એક સોનાની ખુરશી ગોઠવેલ હતી—ને સર્વેસંગ
પણુ દરરોજ રાતના વાળુ કરીને તુરતજ પોતાના વ્હાલા
મિત્રના ઉત્સવમાં ભાગ લેવાને ત્યાં પધારતા—જે વેળા
મંડપની બહાર તેને દેશીવાજુ સાથે ગાન આપતું

મણીપુરના શેઠ શાહુદારો તેમજ ગરીબ ગરબાં આ
મંડપ જોવાને માટે દર રાત્રીએ ત્યાં આવતા. તેમાં જે
યોગ હોય તેને આદર સત્કારથી મંડપમાં લઈ જઈ સારી
ખેઠક બેસારતા ને પાન સોપારી ફૂલગોટા આપતા.—

લગભગ ૫ દીવસ આ મુજબ ધામધૂમ કરી એટલે
તો જન જોડવાની તૈયારી કરવાની જરૂર પડી કેમકે પુ-
ખ્યાવતી પોચતા રસ્તામાં બે દિવસ થાય તેમ હતુંજ. એ-
ટલે સૌને તે આગ્રંથણ કરવામાં આવ્યાં.

અત્યાર સુધી આપણે કુસુમચંદ્રની નવી ગા શૃંગાર
કુંવરની તો ખીલકુલ ખજર લીધીજ નથી. તે બિચારીને તો
પેટમાં, કુસુમચંદ્રનું વેવીશાળ જ્યારથી પુખ્યાવતી કર્યું
ત્યારથી “લાય” લાગી હતી. આખો દિવસ ઘરમાં કંકાસીય-

ણની માફક પોતાનું મોં ચડાવીને તે એક કોરેજ જેસી રહે-
તી. કમકે એજ કમળાગૌરીનું વેવીશાળ—પ્રથમ પોતાના
નાંના બાઇના વેરે કરેલ હતું ને તેને પરણવાની આ મુદત
હતી—પણ તે તોડી તેના પીતાએ અત્રે વેવીશાળ કર્યું એ
શું તેને જોણું દીલગીર થવા જેવું ? પ્રથમથીજ કુસુમચંદ્ર-
ના પરતો તેની અપ્રિતિ હતી. તેમાં વળી આ થયાથી તે
વેધે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી—જોરમાન દીકરો કોઈને વહા-
લો તો હોય નહીંજ.

પ્રકાશચંદ્રે જન જોડવાની તૈયારી કરવા માંડી ને
શૃંગારને ઘણું સમજાવી કહ્યું કે—તું તારી ઉદાસીને
એક બાજુ પર મૂકી સારાં સારાં કપડાં વીગેરે લઈ
તૈયાર થા. પણ સ્ત્રીની જાત સમજાવી સમજે નહીં તેમ
આ પણ સમજી નહીં. એટલે પ્રકાશચંદ્રે પોતાના સગાં
વીગેરેને લઈને જન જોડી. આ વેળા સર્વસંગ પણ સાથેજ
આવેલ હતા—

ખીજને દીવસે સૂર્યાસ્ત સમયે જન પુષ્પાવતીની લા-
ગોળે આવીને તુરંતજ પડાવ નાંખ્યો એટલે આરખોએ
ખંડુકોના બાર કરવા માંડ્યા.—

ગામમાં ચોતરફ ખજર પડી ગઈ કે જન આવી
એટલે છોકરાંઓ તો વરને જોવાને માટે જહાર દોડી આ-
વ્યાં. ને થોડીવાર ઉભા રહી પાછા ચાલ્યા જવા માંડ્યા.—

લગલગ બા કલાક ન થયો એટલામાં સામૈયુ થયું.
ને એક સારી જગ્યાએ જાની વાસો કરાવ્યો—

ખરાખર રાતના બાર ઉપર એક વાગને લગ્ન મુદત્ત
મુજબ લગ્નક્રિયા કરાવીને પછી થોડીજ વારે વરઘોડીયાં
હુતારે આવ્યા પણ ખીજે દિવસે તો કમળાગૌરીને પાછી
તેના પીતાને ઘેર થોડા માણસ આવીને તેડી ગયા—

સાત દીવસ સુધી જન પુષ્પાવતીમાં રહી ને પછી મણીપુર આવવાને નિકળી. આ વેળા કમળાગૌરીની કેટલીક સખીઓને તેના રોહના વિયોગને લીધે રડવું આવ્યું. તેમાં પણ કાન્તાને તો અતિશે દીલગીરી થઇ.

મણીપુર આવ્યા પાદ વરઘોડીયાં ઘેર આવ્યા ને કુસુમચંદ્ર પોતાના પિતાને પગે લાગ્યો ને કમળાગૌરી પોતાની સાસુને પગે લાગી જે વેળા તેણે લોક લાજથી તેના આવારણાં લીધાં.

મૂળથીજ શૃંગારકુંવરને કુસુમચંદ્રના પર અપ્રીતી હતી એમ તો આગળ આવેલ છે તેમાં આ કમળાગૌરી આવવાથી તો તેને હવે બળતામાં ધી હોમ્યા જેવું થયું.—

ગિયારી કમળાગૌરીને આ બાઇએ પ્રથમમાંથીજ હલકી પાડવા માંડી. તેનું દરેક કામ વખોડવા લાગી ને જે આવે તેને કહે કાંઈ વળોટજ નથી.—

આથી કમળાને મારું તો લાગતું પણ શું કરે ? આમ થોડા દીવસ ન ગયા એટલામાં વળી આ કુભાંડીએ તેને માથે આળ મૂક્યું કે—મારી મોહનમાળા ચોરી ગઇ ને લાગ જેઇ તે તેના ચોરડામાં મૂકી આવી ધરના સૌ માણસના દેખતાં તેની પાસેથી કઢાવી.—

કુસુમચંદ્ર આ વેળા ગમ ખાઈ ગયો તેના જાણવામાં સઘળી ખીના આવી હતી—પણ જે પોતે કાંઈ બોલે તો અસુધરેલ પ્રજાને એમ બોલતાં વાર ન લાગે કે—ઈશ્રી બજેલાને મર્યાદા હોયજ નહીં. તેતો હમેશાં ટાપડીપ કરી હાથમાં લાકડી રાખી માળાપોની આસાને ઉલ્લંઘન કરી ફરવા હરવામાં સગજે એટલુંજ નહીં પણ અડધા વટસેલ જેવાજ હોય. આ સર્વ ધારતી તેમજ વળી પોતાને પરણ્યાને હજી થોડીજ મુદત થયેલ એટલે પોતાને માટે વધારે બો-

લાશે એમ જાણી તે સુપ રહી પોતાના મનને વારોને રંગ લા હોતે.

જ્યારે કમળાગૌરીએ તેની પાસે આવી અતિશે આ-
કંદ કરવા માંડ્યું ત્યારે કુસુમચંદ્રે તેને ધીરજ દીધી ને ક-
હ્યું હોય તેમાં શું થયું? આમ ગણીગણીને ગાંઠે બાં-
ધીશ તો પાર આવશે નહીં. પણ કમળાગૌરીને આ દુઃખ
અતિશે લાગ્યું. તે વારંવાર પોતાના મનમાં કહેતી કે આરે શું
મને ચોર ઠરાવી? હવે મારે દુનીયામાં શું મોહું લઈ ચાલવું?

થોડા દીવસ ન થયા એટલામાં પુષ્પાવતીમાં કમળાની
માને ખગર પડી કે—કમળા મુંઝાય છે. એટલે તેણે તેને
તેડવા મોકલી ને કમળા પણ હાંશથી પોતાના પ્રીયતમની
પરવાનગી મેળવી પુષ્પાવતી ગઈ—

નીચ માણસ પોતાની નીચતા છોડતા નથી—શૃંગાર-
રકુંવરને સોજત તો નીચની હતી. એટલે પછી તેની ની-
ચતાઈની શી મણા—

કમળાગૌરીને ગયાને હજી એક માસનો નથી થયો એ-
ટલામાં વળી તેણે એક ખીજી પ્રપંચ ઉભુ કર્યું. તે એકે—
કુસુમચંદ્રને તેના બાપ સાથે એવો વૈરભાવ બંધાય કે એક
ખીજાને એક ખીજાનું મોં ન જોવાનું થાય—તેમજ કુસુ-
મચંદ્ર પોતાને સાસરે જઈને સારી રીતે સુખ ન પામે—
આમ વિચારી તેણે તેના પર એવો ખોટો આરોપ મૂક્યો કે
તે મારી લાજ લૂંટવાને માટે તૈયાર થયો—

ને સાંજે જ્યારે પોતાનો ઘણી ઘેર આવ્યો ત્યારે તે-
ની પાસે રડી પડીને કહેવા લાગી કે—હવે તે મારે આ
ધરમાં કેમ રહેવું. હું તો મરવાનેજ માગું છું. હું હવે ગા-
મમાં મોહું કેમ બતાવી શકીશ—એમ કહી અતિ આકંદ
કરવા મંડી.

પ્રકાશચંદ્ર, “ત્રોટકની ચાલ.”

મમ પ્રાણુ આધાર ઉદાશ બની,
ક્યમ મધુર બોલે નહીં મૃગનયની;
તુજમન વ્યાકુળ દીસે ખરે તરણી,
મુજ વાત કરો સખ દુઃખ તણી.
નવ કરવું ઉદાશ તમ દીલ અરે,
કરો વાત બરાબર સમજ પડે;
નિશ્ચે હણીશ તુજ દુઃખ સઘળાં,
કરું દુઃખ કાપી મુખ ચંદ્રકળા.

પ્રકાશચંદ્રે જ્યારે તેને કહ્યું કે પાણુ થયું શું તેતો કહે—ત્યારે વળી તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું કે—અરે શું કહું. આજ બપોરે તમારો છોકરો મારી આબર લેવાને માટે હું જ્યારે બપોરે મેડીએ ચોખા લેવાને ગએલી ત્યારે મને પ-કડી ને આ માહારી પેહેરેલ બાંધણી ફાડી નાંખી. સારા બાગ્યે હું માંડમાંડ નીચે ઉતરી આવી.—

પ્રકાશચંદ્ર આ બાઈનું કહેવું જોઈતું માનતો પાણુ આ વેળા તો તેના દીલમાં તે ખરુંજ વશ્યું. તરતજ ક્રોધ કરી તે ક્યાં છે એમ બોલ્યો—એટલે શૃંગારે કહ્યું કે મેડીમાં હશે— શૃંગારને કહ્યું શીકર નહીં.

“જીવો જીવો વિપ્રે બીડી હામ ધનુષ્ય છટાએ ધર્યુંરે.” એ રાગ,

મજ પ્રાણુપ્રિયા ન મુંઝાય, રજ દહાં એને હવેરે;
એણે નિતિથી દુર ભર્યો પાય, રજ દહાં એને હવેરે,
નિશ્ચે જણુજે આ સત્ય વચન, રજ દહાં એને હવેરે.
જો ન કાઢું તો તુજ સોગન, રજ દહાં એને હવેરે.
ટાળું તારા અંતરની બ્રાંત, રજ દહાં એને હવેરે.
પ્રિયા નવ કરો કાંઈ કલ્પાંત, રજ દહાં એને હવેરે.
એણે નીતિનો કર્યો ભંગ, રજ દહાં એને હવેરે.

પતિવ્રતાતણું દીલ મુજ સંગ, રજ દડ એને હવેરે.

એટલે લાગલાજ ઉપર જઈ કુસુમ તરફ જોઈને ચુ-
સ્સાથી કહ્યું—

અરે નિચ વિચારના એશરમી—જ તારું કાળું મેં
મને બતાવીશ નહીં. એકદમ આ ઘરમાંથી બહાર નીકળ-
શું મેં તને પાળી પોષીને મોટો કયો ત્યારેજ તેં X X

ગિચાગે કુસુમચંદ્ર પીતાના આવા શબ્દો સાંભળી
આભો બની ગયો ને તે ન સમજ્યો કે—મને શા માટે
આગ કહેજે. ધીરજથી તે તેને પૂછવા લાગ્યો કે—પણ પી-
તાજી શું મેં નીચ કામ કર્યું તેતો કહો—?

પ્રકાશચંદ્રે ફરીથી તેને કહ્યું કે—જાણ્યું જાણ્યું બ-
સ હવે ડહાપણ મૂકી બહાર નીકળ. શું જાણતા છતાં
અજાણ્યો થાય છે —? અરે મા સાથે ખુટાપણ. હત નિ-
ર્લજ છેલું વાક્ય સાંભળતાં વારનેજ કુસુમચંદ્રની આંખ ફ-
રી ગઈ, તેની દીલગીરી ઉડી ગઈ, તેની નસોમાં લોહી ઉ-
છળવા માંડ્યું ને તેના રોમ જેમ શાહુડી કોથે ભરાય છે
ત્યારે પીતાના સીસોળીયા ઉભા કરેછે તેમ ઉભાં થયાં ને
આંખો લાલચોળ બની ગઈ પણ ધીરજ રાખી જોડ્યો—

હું આ વેળા તમે મારા પિતા છો તેથી વધારે નથી
કહેતો. પણ અરે જો મેં કોઈ બીજાને મોઢેથી આગ સાં-
ભળ્યું હોય તો—અરે ખચીત કહું છું. નકી કહું છું કે—
એક વખતતો તેને જમીનદસ્ત કરું કરું ને કરું

કદી મારું શરીર પડી જાય તો શું થયું હું તેને
માટે દરકાર રાખતો નથી. પણ મારું અરે નકી મારું, પી-
તાજી—કદી સૂર્ય પશ્ચિમનો ઉગે, મેરૂં ડગે, સમુદ્ર મર્યાદા
મૂકે—મૃતો તારો ચલીત થાય—નક્ષત્રની ગતી ઉધી થાય
—તોપણ હું અરે હું કુસુમચંદ્ર એવો વિચાર પણ સ્વભા-

માં ન કરું ખરે નજ કરું—

અરે પૃથ્વી તેં શું તારી સત્યતા છોડી દીધી કે ગજ સરખા નિરઅપરાધીને માથે આવી ખોટી આળનાંખનારને હજી તું તારાપર વસવા દેછે. અરે શક્તી દેવી તારી મા-યા શું દુનીયામાં અલૌકિક કેહેવાય છે. તે હવે શું આ વેળા તું ક્યાં સંતાપ ગદ? અરે સૂર્યનારાયણ તું હવે તારો દિવ્ય પ્રકાશ તે શા માટે દુનીયાને દેતો હોઈશ? કેમકે જ્યારે પૃથ્વીમાં આવા કુભાંડી છે ત્યારે તેના હાથથી તારે શું કરાવવાનું છે? આ મુજબ ઘણી ઘણી રીતે તેણે દિ-લગીરી ખનાવી—

આ સર્વ સાંભળી રહ્યાગાદ પ્રકાશચંદ્રે તેને કહ્યું—
એ બધું જાણ્યું જાણ્યું પાણુ તારે હવે મને મોં નહીં
ખતાવવું—

આ સાંભળી કુસુમચંદ્રથી રહી શકાયું નહીં તે બો-
લ્યો—

જુઓ જુઓ વિપ્ર બીડી હામ ધનુષ્ય છટાએ ધર્યુંરે. “એ રાગ”

નવ ધારો મનકુ વિચાર પિતા સુરને નવ ઘટેરે;

નહીં અસત્ય કદી હું વદનાર. ટેક.

સુખ કર સુનિતી ભોજન;

જેને આહે નિશદીન મુજ મન. ૧

દુઃસ્વપ્ન નિતી તજી કેમ;

જો તજી તો ન રહું ક્ષણ ક્ષેમ. ૨

હવે વિશેષ નથી કેતો તાત;

નથી લજવી મેં ગારી જાત. ૩

જાઉં તજી તમ ગ્રહને અપાર;

પાછળથી પરતાસો અપાર. ૪

જસજસ કરી હવે જહુ!

નકિક જાઉં છું તજી મહ સહુ.

૫

જતાં પ્રાંચુલગી છું હુંશીયાર;

મુંક્યું આજ ખરે આવાર.

૬

ઉપર મુજબ કહી તે તુરતજ પોતાના કપડાં ત્યાં થોડી સિલ્કિક જે પોતાની પાસે હતી તે લઈ તેજ વેળા તે ધરમાંથી બહાર નીકળ્યા. ને મનમાં વિચાર કરવાલાગ્યો કે —હવે મારે કેની તરફ જવું. કેટલીકવાર મનમાં ભીન્નભિન્ન તર્ક કર્યા ને છેવટે એમ નક્કી કર્યું કે—એકવેળા મારી સ્ત્રી ને મળી આવ્યા બાદ. વિદેશે વિચરવું—આમ વિચારી તે-ણે પુષ્પાવતી જવાનો નક્કી ઠરાવ કર્યો ને રાતની રાત ગામમાં કોઈને ખબર ન પડે તેમ એક ધર્મશાળામાં પડી રહ્યો.

ખીજે દિવસે સવારે વેહેંકા ઉઠી કપડાં વીગેરે બાંધી તે પુષ્પાવતી જવાને નીકળ્યો. ચાલતાં રસ્તામાંજ પોષ્ટ ડીલી-વરી કરનાર સિપાઈએ તેને એક કાગળ આપ્યો. જે લઈ તે વાંચે છે તો અંદર પોતાની પ્રીયાના સર્પડંશથી અકાળ મૃત્યુના ખબર હતા જેથી તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં ને અતિ દીલગીરીમાં ગરકાવ બની ગયો. પાણુ ધીરજ રાખી પોતાના હાથમાં આવેલ કાગળ પોતાના પિતાને મોકલવાને માટે તેજ સિપાઈને વિનંતિ કરીને—પાછો આવ્યો ને જણાવ્યું કે—આ કાગળ મારે ઘેર મારા પિતાને આપવો ને પોતે ત્યાંથી આગળ ચાલવા લાગ્યો. ગામ બહાર જઈ નદીમાં નાહી બીજા કપડાં પહેરી હવે પુષ્પાવતી જવાનું બંધ રાખી તે એક ઝાડનીચે બેઠો ને વિચાર કરવા લાગ્યો કે—અરે શું. કમળાગૌરી ખચીત મરીજ ગઈ. ના ના તેમ હોય નહીં? પણ વળી ફરીથી વિચાર કરીને તે અરે હશે એમ ઠરાવ્યું.

છેવટ વળી કાગળમાં પોતાના સાસરાની સહી હતી

તે પરથી તે બિચારવા લાગ્યો કે—મારા સાસરાના અક્ષરને હું જાણું છું. એ અક્ષર તેનાતો નહોતા પણ જાણે કોઇ છોકરાના હાથના લખેલ ન હોય તેવા હતા—તો શું આ તર્કટ તો નહીં હોય ? આગ તર્ક કર્યા કરેછે ને છેવટ એમ નક્કી કર્યું કે—અરે એવો કોણુ મારો દુશ્મન હોય કે આગ ખોટા કાગળ લખે ? માટે મારેતો તે ખરોજ માનવો જોઇ-એ. તો હવે પુખ્પાવતી તો નજ જવું.—

આમ ધારી તેણે સર્વેસંગને એક કાગળ પેનસીલ-થી લખીને પાસેના નાના ગામથી ટપાલમાં નાંખવો ધારી તે ત્યાંથી નીકળ્યો. ને આશરે બે ગાઉપર એક નાનું ગા-મ હતું. ત્યાં જઇ સર્વેસંગને લખ્યું કે—

બહાલા મિત્ર સર્વેસંગ.

હું આજરોજ તમોને છોડીને જઈં છું, મારે માથે દુઃખ પડવામાં કાંઈ ખામી રહી નથી. ગઇ કાલે મારી નવી માએ મારે માથે પોતાની આખરૂ લીધાનું ખોટું તોહોમત મુકેલ જે-થી અચાનક આવી મારા પીતાએ મને ઘર છોડવાની ફરજ પાડી, જેથી હું રાતોરાત ગામમાં પડી રહી—સવારમાંથી રસ્તે પડેલ. આ વેળા મને મારી પ્રિયાના અચાનક સર્પ-ડંશથી થએલ મોતના ખચર મળ્યા એટલે મને પડતાને પાડુના જેવું દુઃખ થયું છે.

મેંતો નક્કી કરેલ છે કે આ દુનીયામાં કાંઇ સુખ નથી. ખોટી માયાની મેખલા પેહેરી મેં આટલો કાળ વ્ય-ર્થ ગુમાવ્યો. માટે હવે તો સમરટન કરવું કરવું ને કરવું. વધારે તો શું લખું. પણ છેવટ દોસ્તીનો થએલ હક આ વેળા તમોને એક ખાખત લખવાને ઉશ્કેરેછે તે એ કે—જો મારા પીતા યા મારી મા હવે પછી મારે માથે ચોરી પીગેરે નાંખેતો તે રકમ તેને તમો આપી સંતોષ પમાડ-

શો. એટલું હું એમ માનીશ કે—અ પે માઈં સર્વકામ કર્યું.

લી. તમારો સ્નેહી કુસુમચંદ્ર.

ઉપર મુંજળ કાગળ લખી તે ટપાલમાં નાંખી પોતે વગડાનો રસ્તો લાંઘો ને—ઉંચી નીચી જગીનમાં ચડે નેકતરે એમ કરતો કરતો જ્યાં જવાય ત્યાં જવા મંડ્યો.

રસ્તામાં જ્યાં રાત પડે ત્યાં હીંસારી પ્રાણીયોની પાણુ ધાસ્તી ન રાખતાં સુઈ રહે—ને વળી સુર્ય ઉદય થાય એટલે ચાલવા માંડે. ભૂખ લાગે ત્યારે ડુંગરમાં ફળફળાદી ગળે તે ખાય ને એક યોગીની માફક નિડરથી રખડતો રખડતો જાય એમ તે—ત્રગભગ ૧૦ દીવસ લગી આગળ ચાલ્યો.

૧૧ મે દીવસે તે સવારમાં પોતાના કપડાં વીગેરે લઈ જાયછે એવામાં સામેના ડુંગરમાંથી બે ચાર માણસોએ આવી તેની પાસે જો જો સાંમાન હતો તે પડાવી લીધો ને કુસુમચંદ્રે પાણુ કાંઈ બોલ્યાવિના તે તેને જલદીથી આપી દીધો. હવેતો પોતાની પાસે ફક્ત પહેરેલ કપડાં સિવાય કાંઈ રહ્યું નહીં એટલેતો વધારે આનંદ માની તે પાહાડની ગલીઓમાં રખડ્યા કરતો.—

એકદિવસ એક ગુફાના મોં પાસે તે થાકથી કંટાળીને જપોરના વળતે સુતો. એવામાં એક અજગરે આવી તેને પોતાનો લક્ષગણી ગળવા માંડ્યો—કુસુમચંદ્ર ઉંઘમાં હતો એટલે તેને તો તે માત્રમ ન પડ્યું પણ જ્યારે તે જાંગ સુધી ગળાયો ત્યારે જાગ્યો. ને જુલેછેતો અજગરે પોતાને પકડેલછે. એમ લાગ્યું. એટલે વદનાથી તે અતીશે રોડો ખાડવા લાગ્યો.

આ રોડો તે ડુંગરમાં પોતાના ઢોરો લઈને ચરાવવાને રહેલ કેટલાક ખેડૂતો તથા ભરવાડો જો કે થોડે દૂર ઝુંપડી.

યો પાંધી રહેત્ર હતા તેણે સાંભળી એટલે તેઓ પોતાના હાથમાં મોટી લાકડીયો તથા કુદાડીયો લઈ જેની ગમથી સાદ આવતો હતો તેની મેર દોડ્યા. તેઓના મનમાં એમ કે—કોઈ દિંસારી પ્રાણીના ઝપાટામાં કોઈ માણસ આવેલ હશે પણ જ્યારે તેઓ તે ખીણ પાસે આવ્યા ત્યારે તો અનજરના મુખમાં પકડાયેલ આ એક નાનુક બદનના માણસને બાળ્યો એટલે તેઓએ તુરતજ અનજરને મારીને કુસુમચંદ્રને છોડાવ્યો. આ વેળા તો તે તદ્દન બેભાન જેવો થઈ ગયેલો હતો જેથી તે ખેડુનો તથા લારવાડો તેને ત્યાંથી ઉચ્છેદીને પોતાની ઝુંપડીમાં લઈ ગયા ને સારી ચાકરી કરી જ્યારે કુસુમચંદ્રને બાન આવ્યું ત્યારે તેણે ઇશ્વરની ઉપાસના કરી કહ્યું કે—

શિવસ્તુતિ છંદ સોનિકા,

ગંગવારજટધારમંડિયં॥આદ્યઅંગસંગલીનચંડિયં ॥
 વાલચંદર્બિદ્વલજ્વાલિયં॥કંગનંભુજંગમુંડમાલિયં॥
 શુલપાનર્હેપિનાકસજ્જનં॥ઢાકડમરુઅવાજવજ્જનં॥
 જંગજિતનીતભંગસ્વાવનં॥રુગ્યાલપ્રતેજાલકોંચેલાવનં॥
 વ્યાલઆલસ્વાલલીનવાસનં॥કેહરીવિછાતકિનઆસનં॥
 અંગકોવિભૂતરંગચાદિયં॥જોગભોગધ્વાનપ્રાંનદ્રદિયં॥
 દેવદાનવનંગેશવંદનં॥મંદિતંકલેશટુંદકંદનં ॥
 કામનામનિંછપૂરનંકરંભ॥જેમદેશજેમદેશજહરંઃ ॥૧॥

અર્થ જટામાં ગંગાના જળ સ્વરૂપ ધરેલું ધર્યું છે. ને અર્ધ અંગમાં સાથેજ પાર્વતીને રાખેલા છે. કપાળમાં ખીજતો ચંદ્રલાલ પાનકીને અગ્નિની જ્વાળા ધારણ કરી છે. તેમજ સર્પના કંઠાને ગળામાં મુકીને માળા પેહેરી છે. હા-

થમાં ત્રીશુળ ત્યા સજેલું પિનાક ધનુશ લીધેલું છે. ને ડા-
ક ત્યા ડગર વીગેરે વાજીત્રો વાગેછે. મોટા મોટા સંગ્રામો
જીતીને જે હમેશાં ભાંગ ખાય છે તે રમતા ભૂત પ્રેત પી-
શાય આદી ખીજાવેછે. હાથીનાં આગાં ચાંગડાનું વસ્ત્ર ઝો-
દો લીધેલું છે. ને કેસરીસીંહનું ચર્મખીજાતી આમન કરે-
લું છે. અંગે વિભૂતીનો રંગ ચઢાવીને યોગરૂપ ભોગના
ધ્યાનમાં પ્રાણને દ્રઢાવ્યાં છે. દેવ દાનવ, પર્વત વિગેરે જોને
વંદન કરે છે. વંદન કરનાર ભક્તોના ક્રોધને નાશ કરનારા
મનમાં ઇચ્છેલી કામનાને પુર્ણ કરનારા હે શંકર ! તમને
નમસ્કાર કરું છું તો હે હર કૃપા કરીને હવે મને આ દુઃ-
ખમાંથી છોડવી જય આપો. તેમજ આ મને ઉગારનાર
ભાઈનું રક્ષણ કરો.

જે દિવસ આ પોતાને ઉગારનાર હેતાળુ ખેડૂતોને ઘેર
રહી કુસુમચંદ્રે હવે ત્યાંથી રસ્તો લીધો ને જૂદે જૂદે સ્થ-
ળે રાત્રી વાસો કરતો છેવટ તે રોહિતા નગરીમાં આવી પ-
હોંચ્યો. હવે આ વાત આટલેથી રાખતાં આપણે પ્રકાશચંદ્ર
તેમજ શૃંગારકુંવરની થોડી વીગત જાણીએ—

પ્રકાશચંદ્રે—કુસુમચંદ્રને રજા આપી ને કુસુમચંદ્રે
પોતાના પિતાનું વચન માન્ય રાખી ઘર તરુનું એ જોઇ
શૃંગારકુંવરના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. તેણે રચેલ પ્રંપચ-
માં તે પ્રાવી એથી હૃદયમાં આનંદના ઉભરા આવવા માં-
ડ્યા—પણ તે આનંદ મોઢેથી ન જણાવતા પોતાના પતિ-
ને કહેવા લાગી કે—હવે લોકો મને પ્રીટકાર દેશે ને કહેશે
કે—નવીએ છોકરાને કાઢ્યો માટે મારે તે શું કરવું?

પ્રકાશચંદ્રે કહ્યું—એલે તેથી શું થયું? છો જોલે,
યાકીને રેશે.

શૃંગારકુંવર બોલી તે તો ખરું પણ જો તેને માથે

કાંઈ આરોપ મૂક્યો હોય તો થોડું બોલે. આ વાત કાંઈ કોઈને કેવાય ? આ વાત પ્રકાશચંદ્રને હીક લાગવાથી શૃંગારની યુક્તીએ ધરમાંથી દાગીના રૂ. ૩૦૦૦) લઈ નાસી ગયો એમ બૂમ ઉરાડવાનું ઠરાવ્યું. સવારમાં ઉઠી પ્રકાશચંદ્ર દાતાણુ કરી નાહીને જોવા પૂજા કરવા બેસે છે. એવામાં બાહારથી પોષ્ટના સિપાઈએ પ્રકાશચંદ્રનો કાગળ છે એમ બૂમ મારી. આ કાગળ તે પેલો કુસુમચંદ્રે પોતાની પ્રિયાના મર્ણુના ખજાર વાંચ્યા હતા તેજ હતો—શૃંગારકુંવરે ધરમાંથી બહાર નીકળી કાગળ હાથમાં લીધો ને ત્યાર બાદ તેને તપાસી જોઈ એ પોતાનોજ ખનાવટી લખેલ હતો એટલે પ્રાડી નાંખ્યો જોની ખજાર પ્રકાશચંદ્રને ખીલકુલ પડીજ નહીં.

શૃંગારકુંવરને આ ખનાવટી કાગળ લખવાની મતલબ તો એજ હતી કે કુસુમચંદ્રને માલમ થાય તો પછી પોતાના સસરાના ગામ બણી તો મુદ્દલ નજ નિસરે—આ મતલબ પાણુ તેની પાર પડી હતી એમ પોષ્ટના સિપાઈએ તેને જણાવ્યું હતું.

પ્રકાશચંદ્ર પુજા કરી આ પીને ગામમાં નીકળ્યા તે વેળા ગામમાં કુસુમચંદ્ર ભાગી ગયા એમ તો ખજાર ફેલાઈ હતી. આથી તેણે તેને માથે રૂ. ૩ હજારની ચોરી ઠરાવી જે પૂછે તેને તે જવાબ જણાવવા માંડ્યો. પણ આ વાત ગામના થોડાજ માણસે ખરી માની—સર્વેસંગને પણ ખજાર મળી ગઈ કે—મારા મિત્રનાપર તેના પિતાએ રૂ. ૩ હજારની તોહમત મૂકી છે આથી ને પોતાના મિત્રનો લખેલા કાગળ તેને મળ્યો હતો તેથી તે તુરતજ થોડા માણસો સાથે પ્રકાશચંદ્ર પાસે આવી કેહેવા લાગ્યા કે—કુસુમચંદ્ર જો તમારા રૂપૈયા લઈ ગયો હોય તો તે રૂ.

પૈયા હું બરવાને માટેજ તમારી પાસે આવેલ છું. આ
હ્યો—તમારા રૂપૈયા એમ કહીને રૂ. હજાર હજારની ત્રણ
થેલી તેની પાસે મેલી.

આ જોઈ પ્રકાશચંદ્રનું મોં પડી ગયું જે જોઈ સવૈ-
સંગે લાગલાજ તેને કહેવા માંડ્યું કે—અરે—કામાંધ મા-
ણસને આંખો તો નજ હોય પણ તેનું હૈયું પણ કૂતરા
ખાઈ ગએલ હોય છે. આ વેળા તમે પણ તેમજ છો. એક
નીચ વિચારની ને નિચની ચારીમાં જરી રમનાર નારીના
ખોટા કહેણ ખરાં માની રત્ન જેવા છોકરાને ગુમાવ્યો ? મા-
ણસ જેમ જેમ ઉમરમાં વધે તેમ તેમ સમજણે વધવો
જોઈએ, પણ આ નિયમ આજ તો ખોટો પડ્યો. તમે કાંઈ
તપાસ કરીને કુસુમને ગુનેગાર ઠરાવેલ છે?

આ સાંભળી તે ચુપ થઈ બેસી રહ્યા. એટલે સવૈ-
સંગે તુરતજ કુસુમચંદ્રના હાથથી લખેલ પત્ર પ્રકાશચંદ્રના
હાથમાં મૂક્યો જે વાંચીને તેણે અતિ પરતાવા માંડ્યું—ખીજે
પારીઆદ્રે પોતાની પ્રિયાના મોતના કાગળ વિષે ખીના કુ-
સુમચંદ્રે લખેલ તેતો હજી પ્રકાશચંદ્ર જાણતો પણ ન-
હોતો એટલે તેના મનમાં આવ્યું કે આને કુસુમચંદ્રે શું
લખ્યું ? તેને આવા ખજર ફાણે દીધા હશે ? આમ વિચાર
કરતાં સવૈસંગે જણાવ્યું કે ટપાલમાં તેનો કાગળ હોય તો
શી ખજર ? ગાટે જો તમારે ખાત્રી કરવી હોય તો પોષ્ટ-
વાળાને તેડાવી હકીકત પૂછો.

આથી પ્રકાશચંદ્રે પોષ્ટવાળાને તેડાવ્યો [તો તેણે
કહ્યું કે—હા આજ કુસુમચંદ્રપર કાગળ હતો ને તેમાં તે
ખીના લખેલ હતી એમ તે વાંચતા હતા ત્યારે મેં જોયું
હતું. પણ તે કાગળ તો હું તમારે ઘેર તમારી વહુને થો
ડીજ વાર પેહેલા આપી મયો છું કેમકે કુસુમચંદ્રે પોતે

વાંચીને તુરતજ મને પાછો આપ્યો હતો ને કહ્યું હતું. કે મારા પીતાને દેજો. શું તે તમને નથી મળ્યો—આ સાંભળી પ્રકાશચંદ્રે કહ્યું મને તો ખચર પણ નથી. લાગ-લાજ ત્યાંથી ઉભા થઈ પોતાની પત્નિ પાસે જઈ કાગળ માગ્યો તેના જવાબમાં તેણે પ્રથમતો કાગળ કેવો? એમ જણાવ્યું પણ પછવાડેથી જ્યારે ટપાલવાળો આપી ગયો તે, એમ કહ્યું ત્યારે કહ્યું કે—એમાંનો મારા ભાઈના ખુશી ખચર હતા જેથી મેં વાંચીને ફાડી નાંખ્યો. આ સાંભળીને પ્રકાશચંદ્રને તુરતજ ભાન આવ્યું કે—ખરેખર આ તર્કટ છે. છોકરાને મેં કાઢ્યો તે પણ તર્કટથી. મેં ભૂલ થઈ કરી. આમ વિચારી તે અતિ પરતાવા લાગ્યો—આ વેળા સવૈસંગ તો ગયા હતા—જેથી પ્રકાશચંદ્રે તેની પાસે જઈ કહ્યું કે—હવે મને ખાત્રી થઈ છે કે—મેં છોકરાને રજા દીધી તે ખરેખર ભૂલ કરી છે? મારી સ્ત્રી ખરાબ છે તે પણ હવે હું ખરેખર સમજ્યો—કમળાગૌરીના મોતના ખચર કુસુમચંદ્રને તેણે જનાવડી પત્રથી મોકલેલ, એમ પણ મને સિદ્ધ થયું. માટે હવે તો તમે મેર્યાની કરી તેને પાછો મેળાવી આપો. આમ વિનતી કરી તે રોઈ પડ્યો. જેથી સવૈસંગે તેની શોધ કરાવતા માંડી પણ એમ શું સવૈસંગને હાથ તે આવે? માણસો રખડી રખડીને પાછા આવ્યા. એટલે તો પ્રકાશચંદ્રને તેમજ સવૈસંગને ધણું મારું લાગ્યું.

છેવટ સવૈસંગે કુસુમચંદ્રની ભાળ કાઢી આપનારને (૨૦૦૦) ધનામ આપવાને માટે કુસુમચંદ્રના શરીરના અવયવો જણાવી એક ઝાહરખચર ટાઈમ્સમાં મૂકી. આથી ધણા માણસો તેની શોધ કરવાને માટે તૈયાર થયા ને તે સૌ થાકી થાકીને વિશે મોઢે પાછા આવ્યા—કેમકે કુસુ-

મચંદ્ર આ વેળા પર્વતમાં રખડ્યા કરતો હતો. શૃંગાર-
કુંવરના દિલમાં હવે એમ ખાત્રી થઈ કે— કુસુમચંદ્રને
શોધવા માટે સારી જોળ થાયછે એટલે તે થોડી મુદતે પ-
ણુ અત્રે પાછો આવશે ને જ્ને તે પાછો આવશે તો પછી
નકકા તે મને તો મુખે નહીંજ રહેવાદે. આગ વિચારી
તેણે પાણુ પોતાના ખાનગી બે માણસને સારી રીતે પૈસા
આપી કુસુમચંદ્રને વધારે દુઃખ દેવાની ખાતર તેની શોધ
કરવાને મોકલ્યા ને તેને શિખવી રાખ્યું કે જ્ને તે તમોને
હાથ લાગે તો તમારાથી જ્ને તેટલું તેને દુઃખ દેવું પણ
આ ખચર ખીન્ને કાને ન જાય. એ સાવચેતી રાખવી.

આથી તે બે જણા જે જાતના સિપાઈ હતા તે કુ-
સુમચંદ્રની શોધ કરવાને વગડામાં રખડ્યાજ કરતા એવા-
માં એક વેળા જ્યાં કુસુમચંદ્ર અજગરના પાસમાં પકડા-
યાથી બે રાત રહેલો હતો ત્યાં આવ્યા ને વાતચીત કરતા
પેલા પાસેથી એમ જાણ્યું કે—એક યુવાન શરીરે ગોણું
વીગરે પુરુષ બે ચાર દીવસ અગાઉ અત્રે બે રાત રહેલો
હતો. આથી તેણે તેમને ખુશી થઇને પૂછ્યું કે પછી તે કેણી
તરફ ગયો. પેલાએ કહ્યું આ રસ્તે ગયા છે પણ ક્યાં તે
ખચર નથી તેમ તેનું નામ અમને માલમ નથી.

જાને જણાએ તે તરફનો રસ્તો લીધો ને છેવટ રો-
હિલા નગરીમાં તે તેની સાથે ભેગા થયા. કુસુમચંદ્ર તો એ
જાનેને ઝોળખતો નહોતો પણ તેણે તેને ઝોળખ્યો ને વિચા-
ર્યું કે હવે શું કરવું. છેવટ નીચની બુદ્ધિ આધી ન ચાલે તે-
મ તેની બુદ્ધિએ પણ ખીન્ને કાંઈ રસ્તો નહીં જડવાથી તે-
ને માથે ચોરી નાંખવાનો વિચાર કર્યો ને તેની પછવાડે પ-
છવાડે જઈ તેનો ઉતારો બોધ આવ્યા—

સાંજ પડી જોટલે આ જાને સિપાઈઓ એક શાહુકાર-
ને ઘેર ચોરી કરી તે માણ કુસુમચંદ્રના પોટકામાં મૂકી આ-
વ્યા. ને પોતે પોતાને ઉતારે જઈ સૂતા.

સવાર થઈ ને શાહુકારે ચોરી થયાની ફરીયાદ કરી જો-
ટલે ચોતરફ તપાસ થવા માંડી છેવટ ધર્મશાળા વિગેરે પ-
રદેશીને ઉતરવાના ઠેકાણા જોતા કુસુમચંદ્રની પાસેથી મુદ્દાનો
માણ નિકળ્યો ને તેને પકડી કોર્ટમાં ઉભો કરવામાં આવ્યો.

કોર્ટના ન્યાયાધીશે કાંઈ પણ વિશેષ તપાસ ન કરતાં
ને કુસુમચંદ્રનું જોણતું ન સાંભળતાં તેને ૬ માસની સખત કે-
દની સજા ફરમાવી.

આ વેળા કુસુમચંદ્રને અતિ રડવું આવ્યું ને તે ઈ-
શ્વર પાસે પોતાનું મોત માગવા માંડ્યો પણ માગ્યા મોત મ-
ળતા નથી માટે તે દુઃખનો તો ભોક્તા થયો.—

પેલા જે સિપાઈ તો પછી તુરતજ ત્યાંથી ઉપડી ને
પોતાને વતન ગયા. ને તે વાત શૃંગારને કહી આથી શૃંગા-
રને મસ આનંદ થયો.

નારીના અવગુણ

પુરુષ પે દુગણી ક્ષુધા યુદ્ધી યોગણી હોય,
કામ આઠ સાહસ, સગન આહળીધ ત્રીય સગ કોય,

પ્રકરણ નવમું.

પુખ્તિની નગરીમાં કમળાગૌરી હમેશાં પોતાની જો-
નપણીઓ સાથે આનંદથી દીવસ ગુજારે છે. ને રસીક પુ-
સ્તકો વીગેરેનું અધ્યયન કરેછે. એમ કેટલોક વખત ગયો
એટલે એક દિવસ રાત્રીને વખતે તે પોતાના કાચપર સુ-
તી સુતી એક યુક વાંચતી હતી એવામાં તેને નિંદ્રા દે-
વીએ પોતાના પાસમાં પકડીલીધી. એટલે હાથમાંની ચોપડી
નીચે પડી ગઈ ને ત્યાંને ત્યાં તે ઉઘી ગઈછે.

ગાર ઉપર લગભગ ત્રણ વાગવા આવેલ છે. એવે
વખતે કમળાગૌરીને એક સ્વપ્નું આવ્યું ને તેમાં તેણે
એમ બાળ્યું કે જાણે ગારો પતિ પોતાના પિતાના ખોટા
આરોપથી અતિ ચિડાઈ ગને તજીને નાશી જાયછે ને હું
તેને જાણવાને માટે તેની પાછળ રાડો પાડતી જઈશું.
પણ તે તે સાંજતાજ નથી. આમ સ્વપ્નામાં જોઈને તે
સ્વપ્નામાં રોવા લાગી. જે તેની પાસે સુનાર દાસીએ સાં-
બાળ્યું એટલે કમળાને જગાડી. જગતાં વાર કમળાને જાન
થયું કે મને આજ બહુ માહું સ્વપ્નું આવ્યું તુરતજ તે
પોતાની દાસીને કહેવા લાગી કે મને સ્વપ્ન આવેલ જેથી
કાંઈ જાન રહેલ નહીં. હું શું જોલી હતી ? વીગેરે વીગેરે.

કમળાગૌરીને હવે મનમાં ગભરાટ થવા માંડ્યો. તે
વિચારવા લાગી કે શું સ્વપ્નામાં દેખેલ જનાવ સાચો તો
નહીં હોય ? મને કોઈ દીવસ સ્વપ્ન આવતું નથી ને કદી આ-
વે તો ખરાં પડેછે માટે આ પણ શું ખરું હશે ? આમ
વિચાર કરીને તે ઇશ્વરી પ્રત્યે કહેવા લાગી કે— શંકરના
અંગ સાથે રહીને તું ઇશ્વરી સિદ્ધી કહેવાણી, માહાદેવના મ-

સ્તકે ગંગા રૂપે રહી જળધારા થઇને રહીછો, ધારણ કરનારી, જાણનારી, રત્ને ગુણરૂપી રૂપવાન મહારાણી તું છો. ને ચાર વેદે જુદી જુદી વાણીયોના ભેદોથી વખાણેલી તું કમળારૂપ રંજનકરનાર વૈશ્ણવી રૂપ, આખી સૃષ્ટિમાં વ્યાપી રહી છો) દેવાધી દેવી જાણીને, દેવ સેવા કરવા સાથે દેવ તથા દાનવોએ સ્થાપેલી તું જજોરૂપ, કિનારારૂપ, તિર્થરૂપ, રૂપ આપનારી રતિરૂપ છો. સત્તારૂપ, આવૃત્તિરૂપ, પ્રકૃતિરૂપ, એટલે મહંગાયારૂપ પણ તું છો, મેઘરૂપે જમીનમાં વરસાદ કરનારી, સમુદ્ર રૂપે પાણીની લેહેરો નાંખનારી, મેરૂ પર્યંત રૂપ, ફેર રૂપ, ને હિમાલય રૂપે મર્યાદા કરનારી તું છો. તમોગુણ રૂપ, સ્ત્રીયો રૂપ, સત્વગુણ રૂપ તું રાજરાજેશ્વરી છો. નીચ, ઉંચ, રૂપ અને ગંધ્ય રૂપ હે ! મહંગાયા તું શુન્યરૂપ, શબ્દરૂપ ધારણારૂપ અને નામરૂપને ધારણ કરનારી છો. યોગરૂપ, ભોગરૂપ ને વંદન કરનારને શિન્દી દાતા. માટે હે જગદંબા બાળાઓ તને હું વારંવાર નમસ્કાર કરી અરજ કરું છું કે મારા પતિતું રક્ષણ કરજે ને તેના વિધ્નો નાશ કરજે. આઠલી અળખાની વિનંતિ ધ્યાનમાં લેજે.

આગ તે પ્રાર્થના કરીને પછી સૂઘ ગઈ ને સવારમાં ઉઠી દંત ધાવન કરી નાહિને પાછી મહંગાયાની સેવા કરવાને જેવી ખેંસે છે એવામાં કાંન્તા હાથમાં એક ન્યુસપેપર લઈ તેની પાસે આવી ને પોતે રાતી શાહીથી એકમારેલ ખખર તેને વંચાવવા માંડી. જે ખખર સવૈસંગે કુમુગચંદ્રની શોધ કરવા ટાઇમ્સમાં મૂકી હતી તેજ હતી.

આ વાંચીને કમળા ધરણીપર ઢળી પડી. તે બેશુદ્ધ થઈ ગઈ. સ્વપ્નોનો દેખાવ તેને સાચો પડ્યો. એટલે તેના

દુઃખનો પાર રહ્યો નહીં. ધરના માણસો ત્યાં ભેગા થઇ ગયાં ને સૌએ કમળાની આગતા સ્વાગતા કરવા મંડયાં. કેટલીક વારે તેને જાન આવ્યું. એટલે પછી સૌ તેને ધીરજ દેવા લાગ્યાં.

કમળાગૌરીએ હવે વિચાર્યું કે—હું અત્રે રહું તે હવે ફીક નહીં. આમ વિચારી તેણે પોતાને સાસરે જતાને માટે પોતાના માળાપો પાસે રત્ન માગી. ને અતિ મુશીબતે તે રત્ન મેળવી પોતે મણીપુર આવી. આ વેળા શૃંગારકુંવર તો તેની સાથે જરા પણ બોલી નહીં. પણ કમળા તો છાતીમાની ધરમાં બેઠી બેઠી સર્વ કામ કર્યા કરે ને સાંજ ને વખતે જ્યારે તેની બેનપણી કૃષ્નાકુમારી ને કે સર્વે સંગતી અર્ધાંગના હતી તો તેને તેડાવે ત્યારે ત્યાં જાય. ને એમ કેટલાક દિવસ ત્યાં રહીને સર્વ હકીકતની માહિતી મેળવી એક વેળા શૃંગારકુંવરના દિલમાં વળી આવ્યું કે—જેનું મોહું ન જોવાને માટે મેં કુસુમચંદ્રને કાઢ્યો તે તો હજી મારી છાતી પાસેથી ખસતી નથી માટે હવે જો તે નિકળે તેમ થાય તો ફીક, એમ ધારી આ દુઃખી અળખા કમળાને માથે એક ખોટું આળ નાંખવાને માટે તેણે સંકેત કર્યો. ને પોતાના રાખેલ શિપાઇ શેખુને તેડાવી કમળાને માટે કાંઈ પણ તર્ક નાંખવાને કહ્યું. મીયાંભાઇ મુચ્છે હાથ નાંખી તૈયાર થઈ બોલ્યા કે—સાલી એ રંડી-કા કયા મગદૂર હે. મેં અળી કે અળી એ તુમારી નજરસે આગે જાય એસા કરૂં. ફિકર મત રખના માણુક.

શેખુના આ બોલ સાંભળી શૃંગાર ખુશી થઈને તેણે પુછ્યું.

દિલદાર—તમે શું કરશો. તેનો કંટો?

શેખુ બોલ્યો—કલ કુજરમેં એ રંડીને તુમ નદીપર

બેળે પિછે મેં ઇસકાપર ઐસા આરોપ મૂકુંગી કે સારા ગામકા સજ લોક ઐસા જાને કે ઐહી મેરી રખેલી રંડી હે. તુમારે કુછ ફિકર નહીં રખના—

શૃંગારકુંવરને તો આટલુંજ જોઇતું હતું એટલે તેણે તે વેળા મિયાંને રજા આપીને ખીજે દિવસે કમળાને થોડાં લૂગડાં આપી ઘોવા મોકલી. કમળા ગિયારી તે લઈને નદીપર ગઈ ને લૂગડાં ઘોઇ એક ગાંસડી બાંધીને નદીમાં નહાવા ગઇ આ લાગ જોઇ મીયાં શેખુએ તે પોટકામાં થોડા ખીરકુટ તથા મટન વીગેરેના કટકા મૂકી દીધા. ને જાનર વચ્ચે જ્યાં કમળાને જવાનો રસ્તો છે તે રોકીને બેઠો. થોડીવારમાં કમળા નાહીને પેશું પોટકું લઈ તે રસ્તામાં આવી એટલે મીયાં શેખુએ લાગલાજ તેની પાસે જઇ તેનો હાથ પકડ્યો, ને બોલ્યો.

અરે કમળત રંડી કીધર જાતીહે. મેરી સજ કમાઇ ખાકર અજ કીધર જાતીહે. કુછ શરમ નહીં આતીહે. રંડી ચલ અજ હું તેરેકું કળી છોડનેવાલા નહીં. ઈતને દીન બચન દેકર સજ ધુતકર ખા ગઇ એ તેરા બાવેકા થા સાલી કમળત.

આ સાંભળી કમળાગૈરી તો લચબીત થઇ ગઇ. ને રડવા લાગી. આજુ બાજુ ગાણસો બરાઈ ગયાં ને મીયાં બાઇએતો તે સૌને જોઈ વધારે વધારે બોલવા માંડ્યું. છેવટ કેટલાક દાનેશ આદમીઓએ તેને સમજાવી દૂર કાઢ્યો ને કમળાગૈરી ઘર આવી. ગામમાં તો ચોમેર વાતો થવા લાગી કે—પ્રકાશચંદ્રના દીકરા કુસુમચંદ્રની વહુને મીયાં શેખુએ રાખી હશે તેથી પકડી આજ જાનર વચ્ચે લાજ લીધી—

કમળા જેવી ઘર આવેછે તેવીજ શૃંગારકુંવરે તેને

ખૂન ધગકાતીને જાણે બખરની વાત અત્રે આવી ગઈ હોય તેમ જણાવ્યું. ને શેરીમાં રાડો પાડીને ફજેત કરવાલાગી.

પ્રકાશચંદ્રે પણ ગામમાં આ વાત સાંભળી હતી એટલે તે જ્યારે ઘેર આવ્યા ત્યારે વળી શૃંગારના કેવાથી છેવટે તેને ઘરમાંથી બહાર કાઢો.

કમળાગૌરીએ ઘણી ઘણી રીતે વિનવિ કરી પણ તે શૃંગારકૂંવરે બીલકુલ ધ્યાનમાં લીધી નહીં. એટલે રાત તો પાડોશીને ત્યાં પડી રહી ને સવારમાં વહેલી ઉઠી—પાડોશી ને એમ બતાવ્યું કે—હું ગારે પીયેર જાઉં છું એમ કહી વગડાનો રસ્તો લીધો. ને મનમાં સંકલ્પ કર્યો કે હવે ગારે પીયેર તો નજ જવું કેમકે અત્રેથી હલકા પડી ત્યાં શું મેં બતાવવું. ગાટે સોદેતર છે કે—ગારા ઘણીની શોધ કરવાને માટે વગડામાં રખડવું આમ ધારી તે વગડામાં કુસુમચંદ્ર કુસુમચંદ્ર એમ બોલતી બોલતી ચક્ષુમાંથી આંસુની ધારા પાડતી. ને છૂટા કેશ મૂકી શરીરનું બાન બૂલી જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરે છે. બે દીનસ એમ વહીગયા. આંખોમાંથી આંસુ ખૂટ્યાં ને લોહીની ધારાઓ નીકળવા માંડી શરીરનાં વસ્ત્રો ઝડતેમજ કાંટામાં ભરાઈને ફાટી ગયાં. ત્રાસવાની આવ રહી નહીં, પગમાં અતિશે કાંટા વાગેલા તેથી તથા પયરની ઠોકરો ખાઈ ખાઈને તે સૂઝી ગયા. એવી હાલતે તે રખડ્યા કરેછે, ને પોને કોઈની બીક મનમાં રાખતી નથી.

વગડાના જનાવરો તો તેને જોઈને વનદેવી સમજી કે-ટલાંક નારી જતાં ને આવી રીતે કમળાગૌરી જેવાન અવસ્થામાં હું ક્યાં જાઉં છું તે ભૂલીજઈ રખડેછે ને વારંવાર પ્રભુ પ્રત્યે કહેછે કે—

હે! હરી! કાચગાનું રૂપ ધરી સમુદ્રમાં પેશીને જે કમળાને લાગ્યા તે ભુલ્લી ગયા. તેમ વનવાસની વખતે વનમાંથી દુષ્ટ રાવણ સીતાને હરી ગયો તોપણ પ્રેમની પીડા ન બનણી? એક ગરીબ બ્રાહ્મણની સાથે કુંદનપુર તરફ રાતો રાત ચાલી નીકળ્યા એ દિવસ, પણ તમને આવા મારા દીવસ જોઈને યાદ નથી આવતા? હું તો હે! કુસુમ હે! કુસુમ એમ પોકારું છું, તે પરમાત્મા અખીલ નિરંજન આ મારી અરજી તમે કેમ સાંભળતા નથી? આમ તે બોલતી ને રખડતી એક વૃક્ષતળે થોડીવાર બેઠી. એવામાં ત્રણ દિવસની ભૂખથી નિર્બળ થયેલ આ અચળાના પર નિદ્રાદેવીએ પોતાનો મારો ચાલુ કર્યો ને થોડી વારમાં તે નિદ્રાવશ થઈ ગઈ. એટલે પાસેજ એક રાફડો હતો તેની અંદર વસનાર અતિ ઝેરી સર્પ તેને ડસ્યો, ને થોડી વારમાં તેનું ઝેર તેને ચઢવા માંડ્યું.

કમળા ગિચારી ઊંધમાં હતી જેથી તેને તો આ બાળતની ખજાર પણ નહીં—આ વેળા રાહિકાનગરીનો ફાટાયો કુંવર મૃગયા રમવાને માટે તેજ રાતમાં આવી ચડ્યો ને આ ઝાડ નીચે પોતાના ઘોડાને થોડીવાર થાક ખાવા ઉભો રાખ્યો એવામાં તેણે જેના પગના તળીનો રંગ લાત્ર કમળના જેવો છે, ને નખ તો કુંદનમાં નંગ જડ્યાંહોય તેવા ચળકે છે, પગની પીંડીયો કામદેવના ભાથા જેવી દીસે છે, ને ઉત્તરાવેલી કેળોના સ્થંભ જેવી ઝાંધો છે, એ નિતમ્બ અતિ કઠણ છે, એટલુંજ નહીં પણ તે તળાવના કિનારા જેવા માંસવાળા દરેક છે. પેટકપર ત્રણ વાટાની ત્રીણી પડે છે તે ગંગાની લેહેરો જેવી શોભે છે, કટી તો કેસરીસિંહના જેવી પાતળી છે, કટીન અને ઉત્તર એવા બે સ્તનો સોનાના કક્કશ, ચક્રા, નારંગીનાં ક્રૂંગ, તથા પાકેલા ખીંચા જેવા છે, હાથ તો કામ-

દેવની ધમ્મના દંડ જેવા છે. દયેળીઓ ખીંચેલાકમળની ગ-
રોળરી કરેછે, ગળું સેનાના હોદ્દાના ગળા ખરાબર છે, હોઠ
ધોળા તથા પરવાળા જેવા લાલ છે, નાક પોપટની ચાંચ જેવું ન-
મણ્ણું છે, કાન સોનાની છીપ જેવા છે, વાળની ગારીકલટો સર્પના
ખચ્ચાંજેવી દીસેછે, નેત્ર મૃગ, ભમરા તથા માચ્છલી જેવા
ચપળ છે. બ્રહ્મદેવના ચડાવેલા ધનુષ જેવી છે, કપાળ
અર્ધચંદ્ર જેવું શોભિતું છે, વેણી ફણ ચડાવેલા નાગના છત્ર
જેવી છે. મુખ પુનેમની રાત્રીના પુર્ણ ચંદ્ર જેવું ગોપે છે.
એવી દીન્ય રૂપવાન આ કમળાગૌરીને સુનેલી તેણે જોઈ.
ને લાગસોજ ઘોડેથી ઉતરી તેને જગાડવા ગંડયો પણ ક-
મળા તો ગિચારી ઝેરી નાગના ઝેરથી બાન રહી ન હતી
એટલે કાંઈ બોલી નહીં—આથી આ કુમાર જેવું નામ રણ-
જીતસીંહ હતું તેણે તેને પગે ઝાલી ઉઠાડવા માંડી એવામાં
તેની નજરે ડંશ પડ્યો. એ પરથી પાસે તપાસ કરતાં સ-
ર્પનો લીસોટો ભાળ્યો માટે અનુમાન કર્યું કે આને સર્પડંશ
થયો છે—તુરતજ મંત્રાદિક તથા ક્રિયાએ કરીને તેણે તેનું
ઝેર ઉતાર્યું એટલે તો કમળા તુરતજ બેડી થઈ ને બોલી
કે—

અરે તમે ટ્રાણુઓ? ને શાકારણથી અત્રે આવેલ છો?
રણજીતસીંહે તેને યથાર્થ ખરો જવાબ દીધો. કમળા તો કુ-
સુમ કુસુમ બોલતી આગળ ચાલવા માંડી એટલે આ યુવા-
ન વયના રણજીતસીંહના દ્વિજમાં તેને પોતાના મેહેજમાં રા-
ખવાને માટે વિચાર થયો. તુરતજ પટરાણી કરવાને માટે
તેને પકડીને કહેવા લાગ્યો.

અરે તું જેને શોધે છે તેનો તને મળવો કઠીણ છે.
આના સુંદર રૂપવાળી તારા સરખી મૃદુ વાન્ય ઉચરનારને

આ દુઃખ શાગાટે સહન કરવું પડે છે. તું મારી સાથે ચાલ, આજથી હું તને મારી પટરાણી તરીકે ગણીને સારી રીતે રાખીશ.

આ સાંભળીને કમળાગૌરીએ તેને ધણોજ શીટકાર આપવા માંડ્યો ને પોતાનો હાથ તરછેડવા લાગી. આ જોઈને રણજીતસિંહે તેને જળરાઈથી પોતાના-ધોડાપર નાંખી ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું. આ વેળા કમળાગૌરી—જોલતી હતીકે—કોઈ જુએ તો હાથમાં ખુદ્દાં હથીઆરો લઈને મારો અથવા સિંહ, સર્પ કે હાથીના મોઢામાં નાખો. યાતો કોઈ મોટા ને ઉંચા પર્વતપરથી ગગડાવી પાડો. કીંવા બંધથી કશી લઈને અથાગ પાણીના દરીયામાં છુડાડો, કોઈ ઝેર પીવરાવો યાતો ધગાવેલો લોઢાનો થાંભલો મસ્તક ઉપર મૂકીને યાજો તોપણ હે કુસુમ ! જીભેથી જેમ પ્રહલાદજીએ રામનુ નામ ન તજ્યું તેમજ હું પણ શું તમારું નામ તજીશ? ને ખીજાની થઈશ, નાના કદી નહીં. આમ જોલતીઅશ્રુપાડતી તેને રોડીકાનગરીમાં રણજીતસિંહ લાવ્યો. ને પોતાના મેહેલમાં લઈજવાને માટે વિચારે છે એવામાં—દરવાજા પાસેજ લાખી નામે ગુણુકા જે કે રણજીતસિંહની રાખેલ હતી તે તેને મળી ને આશ્પવાન યાઈને તે પકડી લાવેલ જોઈ લાગલાંજ તેણે તેને પોતાને ત્યાં સોંપવાને કહ્યું. ને તેને સમજાવવા માંડ્યો કે દરબારમાં લઈ જતાં ફજેતી થશે. આથી રણજીતસિંહે તેનું તે કહેવું માન્યુ ને કમળાગૌરીને લાખીના મેહેલમાં મૂકી.

કમળાના દુઃખનો પાર રહ્યો નહીં. આ ગુનીકા તેને ધણી ધણી રીતે દુઃસલાવવા મંડી પણ તે સર્વ તેણે જાણે પોતે સાંભળતીજ ન હોય તેમ માન્યું નહીં, છેલ્લે ગુનીકાએ

તેને પોતાના અંગના હેલા માળમાં ભૂખીને તરશી પૂરી રાખી તે એવી મતલબે કે તેથી પીડાઇને તે માનશે.—

કમળાગૌરી તો આ વેળા અતિ મુશીયતમાં આવી પડી—તે વિચારવા લાગી કે હવે આંહીથી કેમ છૂટવું. એમ વિચાર કરેછે પણ કાંઈ ઉપાય સુઝ્યો નહીં. તે મનમાં વિચારવા લાગી કે.— હવે મારી લાજ લુટાશે માટે મારે મરવું તે વધારે સાર એમ ધારીમહેલની ખારીમાંથી તેણે તુરત કુદકો માર્યો ને જમીનપર પડી. ઘણે ઉંચેથી પડવાથી તે એ-શુદ્ધ થઇ ગઈ ને લોકો ભેગા થઈ ગયા એવામાં ફ્રાજદાર સિપાઇ વીગેરે પણ આવી પોંદ્યા ને આ ખાઇને દવાખાનામાં મોકલી દીધી જ્યાં તેની સારી રીતે દવા થવા માંડી.

હવે આપણે કુસુમચંદ્રની થોડી ખબર લઈએ.—તે ખીચારો કેદમાં અતિ દુઃખ સહન કરતોહતો—એક વેળા તે રાત્રે પરમેશ્વરની અતિ પ્રાર્થના કરીને સૂતો—આ વેળા રાહિકા નગરપતિને સ્વપ્નામાં દેવીએ આવી દર્શન દઈને કહ્યું કે— તારા અધિકારીએ વગરવાંકે—પુરી તપાસ કર્યા વિના એક નિર અપરાધીને કેદની શિક્ષા કરેલ છે. તો તું તેને દુઃખમાંથી જલદી છોડ. નહીંતો તેનું ખુર ફળ તારે આખવું પડશે આમ ઠહી જાણે તે અક્ષોપ થઈ ગયાં.

રાજા જાણ્યો ને પોતાના સ્વપ્ના વિશે જુદા જુદા તર્ક કરવા લાગ્યોછે. સવાર પડતાં તેણે છોડવાનું નકી કર્યું ને ત્યાં જઇ તપાસ કર્યો તો કુસુમચંદ્રને નિરપરાધી ગુનેગાર જેવો જણ્યો તેનું લક્ષાટ તેણે જોયું તો તે તેને—ખાનદાન કૂળમાં ઉછરેલ જેવું લાગ્યું એટલે તેણે તેને કેદમાંથી મુક્ત કર્યો ને પોતાની સાથે ક્ષેપ જઇ સઘળી હકીકત પૂછી.

કુસુમે પોતાની તમામ હકીકત અથથી તે ઇતિ સુ-

ધી કહી બતાવી એટલે તો—રાજને ધણીજ દયા આવી ગઇ. ને તેને પોતાની પાસે રાખ્યો. ધીરે ધીરે તે પોતાની વિદ્વાતથી રાજને માનીતો થઈ પડ્યો. એક વેળા એક ઝવેરી પોતાની પાસેના કેટલાક ઉગદા ઝવેર લઇ રાજ પાસે આવેલ ને તે તેને વેચાતા લેવાની વિનંતિ કરી આથી પુરપતિએ તેની કીંમત કરાવવા માંડી. આમાં કુસુમચંદ્રની કીંમત કરવાની પારખ ણીજ ઉગરાયો કરતાં ધણીજ સારી બાળી એટલે તેણે તેને પોતાના દિવાનની જગ્યા આપી જેથી આ વેળા તે દીવાન થએલ હતો.

કમળાગૌરીને દવાખાનામાં સારી રીતે સાર થવા માંડ્યું એટલે તેનો કેસ હજુર કોર્ટમાં ચાલુ થયો.

કુસુમચંદ્ર આ વેળા જુગ્યાની લેવાને માટે એક ખુરસીપર પુરપતિની પાસે બેઠેલોએ ને સામે ડાક્ટર, ફોજદાર, ગુણીકા, તથા કમળાગૌરી ઉભેલાં છે—

પ્રથમ કમળાની જુગ્યાની લેવા માંડી—આ વેળા કમળા તથા કુસુમચંદ્ર બંનેના મનમાં પરસ્પર જાણે સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ હોય તેમ તર્ક ઉઠ્યો પણ તે વાત તે કેમ બોલાય? વળી કુસુમચંદ્રના મનમાં તો પોતાની પ્રીયા મરી ગયેલ છે એમ હતું માટે તે તો અતિ વિચારમાં પડ્યો—

જુગ્યાની પુરી થતાં કુસુમચંદ્રની આંખોમાંથી કમળા હજી જીવતી છે ને તે આજ છે એમ સિદ્ધ થતાં આંસુનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો પણ તે બાળી રાખીને બોલ્યો કે—શું તમારા ધણીનું નામ કુસુમચંદ્ર? આ સાંભળતાંજ કમળાને પણ નકકી થયું કે—કુસુમચંદ્રજ આ પોતે છે. એથી તેની આંખોમાં પણ પાણી આવી ગયાં ને કહ્યું હા.—આ જોઈ પુરપતિના મનમાં કાંઈ નવાઈ લાગી એટલે—

લે તેણે તેજ વખતે જોવા આવેલ માણસોને રજા દઇ ત-
થા કેસ મુક્તતરી રાખી બંને જણાને ખાનગી ઓરડામાં
લઇ ગયા— ને સર્વ હકીકત બંનેને મોઢેથી સાંભળી. છે-
વટ એક બીજાની પ્રીતી જોઇ કમળાને પોતાની દીકરી ગ-
ણી, બે ગામ બક્ષીશ તરીકે આપી ત્યાં રાખ્યાં— કમળા
તથા કુસુમચંદ્ર હર્ષથી પોતાને ઘેર ગયાં— ને ગુણીકા લા-
ખી તથા રણજીતસીંહને સારી રીતે ઠગકો દીધો.

કમળા ધર ગયા પછી કુસુમચંદ્રને માથે પડેલ હકી-
કતથી દીલગીર થવા લાગી ત્યારે કુસુમચંદ્રે તેને કહ્યું કે—

ત્રોટક.

સીતાહરીદિન એક નિશાચર, લંકાલઈદિન એ સોહિ આયો
એક દિનાદમયંતિ તજી નિલ, એક દિનાં ફિરહિ મુખ પાયો ।
એકાદિના બન પાંડવ કે અરુ, એક દિનાં છિ વિછત્ર ધરાયો ।
શોચ પ્રિયા કહુ ન કરો, કિરતાર યહૈં વિધિ લેલ બનાયો ॥

અર્થ—એક દીવસે સીતા રાક્ષસે હરીને પાછી રાખ-
ચંદ્રે રાક્ષસોને મારી સિતા સમેત લંકા જીતી લીધી એ-
વો પણ દિવસ આવ્યો, એક દિવસે નળરાજાએ દમયંતી
ને તજી દીધી, ને પછી તે નળ દમયંતીને મળી ફરી સુ-
ખ પામ્યો, એવો પણ દિવસ આવ્યો. એક દિવસ પાંડવો
વનમાં ગયા અને એક દિવસે શત્રુઓને મારી, પૃથ્વીને જી-
તી, માથે છત્ર ધરાવ્યું એવો પણ વખત આવ્યો. માટે હૈ
પ્રાણ પ્રિયા કાંઈ શોક કરવો નહી. કેમકે જગત્કર્તા પર-
મેશ્વરે એવીજ રીતનો ખેલ બનાવ્યો છે કે કસોટી કાઢ્યા
શીવાય જેમ સોનાને તાવીને પીતળ સોનાના જેવી પરી-
ક્ષા કરે છે તેમ માણસની પણ કર્યા શિવાય સાચા ખોટા-

નું પાર્શ્વ પડતું નથી. માટે દીલગીર નયતાં ખુશી થઇ
ધધરનો ઉપકાર માનો કે આપણુ જાનેની પરસ્પરની પ્રિતીમાં
વધારો કરે.—

દોહરા.

કોઇક દીન ભોગ, મળે કોઇક દીન ભોગ;
વિભુતણી ગહનજ ગતિ, નહિ સરખો સંયોગ. ૧
દુઃખ સુખ કેરાં વખતને, અરણુકહી દીન જાય;
કદી દુઃખથી સંતાપ થાય, સુખથી મન હરખાય. ૨
વખત વિચારી ચાલવું કરવું નિતીગય કામ;
તો તેથી આ જગતમાં સદા મળે સુખ ધામ. ૩

મણીપુરમાં ચોમેર ખીજે દીન વાત ફેલાઇ ગઈ કે—
પ્રકાશચંદ્રે પોતાના પુત્રની વડને ધરમાંથી કાઢી મેલી. ને
તેતું કારણ જુદે જુદે ઠેકાણે જુદું જુદું બોલાવા લાગ્યું.
વાત વાગે ઉડી જાય છે તેગ તે દરબારમાં પોંદોંચી. સ-
વૈસંગને આ જાગર ગળતાં વાર તે રાતો તાતો થઇ ગયો.
કોઇથી બોલવા લાગ્યો અરે નીચ વિચારના પ્રકાશચંદ્ર—
તુંને પુત્ર ગયાની પ્રથમ દીલગીરી થતી હતી તે શું થોડી-
વારમાં ભૂલી ગયો? વળી તેં ગરીબ ગાયના જેવી વહુને
પણ કાઢી મેલી? શરમ શરમ.—

પણુ સવૈસંગે વળી વિચાર્યું કે—તે વહુને માથે શી
રીતે કરેલ છે તે તો જાણવું જોઇએ એગ ધારી તપાસ
કરવા ગંડ્યો તો શેખુ સિપાઇવાળી સર્વ હકીકત જાહેર-
આવી—એટલે લાગલાંજ પ્રકાશચંદ્રને તેગજ શેખુ સિ-
પાઇને તેડવા ગાણુસ મોકલ્યાં. પ્રકાશચંદ્રને શોધતાં વા-
ર ન લાગી એટલે તે જલદી આવ્યા ને સવૈસંગ પાસે બે-
ઠા છે એવામાં શેખુ સિપાઇને સિપાઇઓએ લાવી હાજર

ક્યો—શેષુને જોતાંબારનેજ સવૈસંગે પોતાના હાથમાં એક કોરડો લઈ તેને બે ચાર ધરી દબને કહ્યું—લુચ્ચા—કમળત ખરી વાત ગાની દે નહિતો તારો જન કાઢીશ—ખીકથી

મીયાંભાઈ તો થર થર ધૂજવા લાગ્યા ને બોલ્યા. સાહેબ શું ખરું કહું, તે કહો?

સવૈસંગે કહ્યું. તેં કાલે આ પ્રકાશચંદ્રના દીકરાની વહની આખર કાલે ગામ વચ્ચે કેમ પાડી—? ખરી ખીના બોલ. જો ખચવું હોય તો—

શેષુ ચરચરતો હાથ જોડી ગાંધી માગી બોલ્યો— સાહેબ શુનો માફ કરો. મને તેમની વહણે તેને માથે ખોદી આગ નાંખવાને માટે લલચાવેલ ને તેથી મેં તે ન જાણે તેમ તેના પોટકામાં ખીરકુટ વીગેરે મેલી તેની આખર લીધી છે. મહારાજ ગારો તોપણ તમે ને જીવાડો તોપણ તમે. મેં ખરું કહેલ છે.

સવૈસંગે કહ્યું. પણ પ્રકાશચંદ્રની વહણે તને શું લાલચ આપેલી. આ સાંભળી શેષુ બોલ્યો. સાહેબ આ ગારી ડોકમાંની આ બારે કંઠી મને તેના તરફથી મળેલ છે.—એમ કહી કેડીઆ નીચે પેહેરેલ કંઠી કાઢી આપે છે.

સવૈસંગે પ્રકાશચંદ્ર સામું જોયું ને તે વેળા પ્રકાશચંદ્ર તો પૃથ્વી જો માર્મ આપે તો તેમાં સમાઈ જઈ એટલો શરમાઈ ગયો. સવૈસંગે તુરતજ કંઠી તેના ખોળામાં નાંખી જે પ્રકાશચંદ્રે પોતાનીજ એમ જોળખી.

સવૈસંગ બોલ્યા—અરે—નારીને આધિન થયેલા નર, તેં એક વેળા પુત્રને પણ આગ દુઃખ દબને કાઢ્યો ને પછવાડેથી પરતાવો કર્યો વળી આ વેળા આવી રીતે તપાસ ન કરતાં પુત્રની વહ જોને કે પુત્રી સમ રાખવી જોઈએ તે.

ને જોટા આળ મૂકી કાઢી. યસ જાઓ જાઓ તમારું મોં તમે મને નહીં બતાવો.

કેમકે નિતિ શાસ્ત્રોએ કહેલ છે કે—નિયતું મોં જોવાનું પાપ છે માટે તમારું મોં જોવાથી હું પાપી થાકું છું. શું મોં લઈ જીવો છો? આમ શીટકાર દઈ તેને રજા આપી. પ્રકાશચંદ્ર જવા લાગ્યા એટલે સર્વેસંગે વળી ફરીને કહ્યું—કાકા માફ કરજો તમે વડીલ છો છતાં મેં આ વેળા તમને અયોગ્ય શબ્દો ફક્ત મને કુચુગચંદ્રના તેમજ તેની વહુના વિયોગે લાગ્યું તેથીજ કહેલ છે—આટલું સાંભળી પ્રકાશચંદ્ર તો પોતાને ઘેર આવ્યો ને મોટા નિસાસા નાંખતો મનમાં અનેક વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડીવાર તે રડતો ને પાછો વળી આંખોના પાણી લુપ્તી નાંખી ઝોરડામાં ફરતો એમ તેણે બે કલાક તો ગુમાવ્યા—પણ પછી તે રહી શક્યો નહીં એટલે લાગણી પોતાની સ્ત્રીને બોલાવી કહ્યું કે—મારી કંઠી લાવ મારે કામ છે? આ સાંભળી શૃંગારે તેને એક બે કઠી કાઢી દીધી પ્રકાશચંદ્રે તે સર્વ તેને પાછી આપતાં કહ્યું કે—હાલ થોડી મુદતપર મેં નવી કરાવેલી મોટી કીંગતની જે કંઠી છે તે મારે જોઈએ છીએ—આ સાંભળી શૃંગારે તેને આડા અવળા જવાબ દેવા માંડ્યા પણ પ્રકાશચંદ્રે તો તે લાવને લાવ તેમજ આગ્રહ કર્યો. એટલે તેણે કહ્યું કે—તેતો મેં મારાભાઈના દીકરાને પેહરવા માટે આપેલ છે, માટે મંગાવી દઈશ. આ સાંભળતાં વારનેજ પ્રકાશચંદ્રે પોતાની પાસેની કંઠી તેને બતાવી કહ્યું કે આ કંઠી ક્યાંથી આવી—અરે મેં તારાપર હમેશાં વિશ્વાસ રાખી તારું સર્વ કહેવું યથાર્થ માન્યું ત્યારે જ, જ નફરત નિર્લેજ નાર તો મને દગો દીધો.

અરે મેં તારા પ્રપંચના પાસથી મારા પુત્રને જોયો.

ને વળી વહુને પણ ખોઈ. અરે એ દુઃખનો દાગ મારો દિલમાંથી નહીં ખસશે નહીં ખસશે.

અરે નિચ વિચારની નિર્લજ્જ નાર—તું મને તારું મોં નહીં ખતાવ. આ વેળા હું ખાત્રીથી કહું છું કે—હું તારો જન લેત, પણ સ્ત્રીહત્યાના પાપથી મારું મન તેમ કરવાને અચકાયછે એમ કહી તેને ત્યાંથી ધક્કા મારી દૂર કાઢી.

શૃંગારકુંવર મનમાં વિચારવા લાગી કે—હાય હાય હવે મારું પાપ કુટ્યું. હવે મને ખૂરે હાલે આ ઘરમાંથી કાઢશે. ને મારી આખર જશે. માટે મારે શું કરવું—?? અરે મને ધક્કા મારી કાઢી તે હવે મને પછવાડેથી શું નહીં કરે? આમ બડબડતી તે વેળા તો તે એક ખૂણામાં જઈ બેઠી—પણ થોડીવાર પછી પાછી પ્રકાશચંદ્રના ઓરડામાં ફરીથી તેને નિનવિ કરી માફ માગવાને માટે આવી—આ વેળા પ્રકાશચંદ્ર તો દુઃખથી ઉઘી ગયો હતો એટલે તેણે તુરતજ સામેની ખીલીપરટાંગેજ તરવાર હાથમાં લઈ મ્યાન કાઢી નાંખી તેના પલંગ પાસે જઈ વિચાર કરવા લાગી કે હવે લાગ સારો છે. સવાર પડતાં તે મને કનઠી મૂકી દુજોત કરશે તે કરતાં જો હું મારી નાંખું તો તેમ નજ થાય. આમ ધારી તે પ્રકાશને મારવાને તૈયાર થઈ. ધો કરતાં પહેલાં બળી તેને સૂઝ્યું કે એક વેળા? તેના હાથમાં કંઈ કેમ આવી, તેતો પૂછ્યું? આમ વિચારી તેણે તેને પ્રથમ બાંધવાનો વિચાર કર્યો ને પછી સર્વ હકીકત પૂછવા ધાર્યું તુરતજ હીરની દોરીથી તેને તેજ પલંગ સાથે બાંધી લીધો ને પછી જગાડી નાગી તરવાર લઈ તેની છાતીપર ચડી બોલવા લાગી અરે ખોલ જલદી કે તારો હાથમાં કંઈ કેમ આવી. ? તું મારો જીવ કાઢવા તૈયાર થયો

હતો. પણ હવે તું જ ઇશ્વર સ્મરણ કરી લે કેમકે મોત પા-
સે આવેલ છે.—

પ્રકાશચંદ્રે પોતાની સ્ત્રીને જ્યારે આવી રીતે નાગી
તરવારથી પોતાના પર ચડી બેઠેલ ને પોતાને જાંઘેલ બાજુ
ત્યારે તે—હવે કેમ છૂટવું એ વિચાર કરવા લાગ્યો—થોડી-
વાર ધીરજ રાખી પછી તે બોલ્યો અરે—દુષ્ટ વિચારની રાં-
ડ તું મરે જલદીથી મારી નાંખ. હવે તો હું મરવાથી વ-
ધારે ખુશી છું કેમકે મેં મારા પુત્ર તેમજ તેની વડોને વ-
ગર વિચારે દેશવટો દીધો છે તે દુઃખ-મરવાથી દૂર થાય
પણ અરે હું તને કહું છું કે—જેજે મને મારીને તું કેવું
સુખ પામીશ ? જેજે ત્રંગાવટીનગરીના રહીશ વીરસેનની
સ્ત્રીને જેમ દુઃખ થયું હતું તેમ તને પણ જાણાડેથી થશે.

આ સાંભળતાં વારનેજ સ્ત્રીને વાત વહાલી, તે મુજ-
બ તે વાત સાંભળવાને માટે શૃંગારે કહ્યું.—પ્રકાશચંદ્રે ક-
હ્યું—તો ભલે સાંભળ ત્રંગાવટીનગરીમાં વીરસેન કરીને એ-
ક રાજા રાજ કરતો હતો. તે રાજાને કાગદેવ કરીને પાટવી
કુંવર હતો. કુંવર મહા ચતુર અને શુરવિર હતો તેથી તેણે
એક અરધો “ દોહરો ” લખ્યો અને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જે
કોઈ સ્ત્રી અરધો દોહરાને પુરો કરે તેને પરણવું બીજાને
મારે પરણવી નહીં આજીવન દોહરો લખીને આપ્યો કે—

દોહરો

મારગ આંખો માહરો, તે રાખ્યો કેમ જાણ;

અને કહ્યું માહારાજ ગામે ગામ જાઓ ને તમને કા-
ઈ ચતુર કન્યા મળે તો વધામણી લાવજો, એટલે ર. સવા-
લાખ તમને ઈનામ મળશે. પછી આજીવન દોહરો બોલતો
બોલતો ગામે ગામ આથડ્યો. પણ કોઈ પુરો કરે તેણે માં-

જુસ મળ્યું નહીં. થાકીને પોતે ઘર તરફ ફર્યો અને નગરી-થી બે કાશને છેટે એક ગામડું હતું ત્યાં આવ્યો. “એટલું કહી પ્રકાશચંદ્ર બંધ રહ્યો.”

શૃંગારકુંવર બોલી—પછી શું થયું?

પ્રકાશચંદ્રે કહ્યું—તું હવે મને જલદીથી મારી નાંખ; મારે જીવવું નથી. કારણ મને આ તારા પાસ બંધથી દુઃખ થાય છે, માટે તું છોડ તો વાત કર.

શૃંગાર કુંવરે—એક બંધ છોડ્યો. પછી પ્રકાશચંદ્રે વાત ચાલુ કરી.

અને તે ગામની બાગોળે શોકાતુર થઈ બેઠો, એટલામાં પાણી ભરવા માટે ત્યાંના એક વિરસિંહ નામે ગરાશીયાની દીકરી માનસ્વરૂપ પાણી ભરીને જતી હતી તેણે પુછ્યું કે-મ માહારાજ તમારે શું દુઃખ છે? આજ્ઞાથી બોલ્યો બાઈ તું ચાલી જતી? હું આખી પૃથ્વીમાં ફર્યો પણ કોઈ મારું દુઃખ ભાંગે તેવું મળ્યું નહીં તો તારો શો આશરો; ત્યારે ગરાશીયાણીએ ધણી જાક કરી ત્યારે આજ્ઞાથી બોલ્યો.

દોહરો

મારગ આંખો માહરો, તે રાખ્યો કેમ જાય,

ત્યારે તે બોલી એમાં શી મોટી વાત છે. લાવ તારો દોહરો ઉભી ઉભી પુરો કર. ને પછી તારા રાજાને જાણને દેખાડજે, ત્યારે આજ્ઞાથી બોલ્યો. બાઈ તું પુરો કરીશ તો હું તને જન્મની મારી બેન ગણીશ. મારો રાજા ઘણો જખરો છે અને મહાયતુર શુરો વિગેરે ગુણોથી ભરખુર છે. તે ત્રંગાવટીનગરીનો પાટવી કુંવર છે. આ સાંભળી પેલી સ્ત્રીએ તો તેનું નામ સાંભળતાંજ તરત પુરો કર્યો તે નિચે પ્રમાણે.

રાજનો—દોહરો.

મારગ આંખો માહરો તે રાખ્યો કેમ જાય;

કેમન આંકસ નેતન હાથ્યો, તે આપોઆપ રખાય.

પછી તે કુંવારીકા સ્ત્રીનું નામ ઠામ પુછી ચાલી નિકળ્યો ને રાજ પાસે આવ્યો. રાજએ તેને સરત પ્રમાણે ઈનામ આપ્યું અને ઘણો ખુશી થયો યાદ. તે સ્ત્રીને પરણવા માટે માયું મોકલ્યું ને છેવટે પરણી આવ્યા. આ સ્ત્રિપુરુષનું હેત ધણું જ દીનપર દીન વધી ગયું અને છેવટ એટલે સુધી કે દરેકને પરસ્પર એક ગિનિટ પણ મુખ જોયા વિના ચાલે નહી. આગ કટલાક દીવસ વિત્યા યાદ આ ખુદ્દિશાળી સ્ત્રિ હતી તોપણ, પોતે ચાર કરવાનું ચાહતી જેથી એક સિપાઇની સાથે દોસ્તિ કરી. અને તેની સાથે હરનિશ સંભોગ આદી ક્રીયા કરવા લાગી. થોડા દીવસે આ વાત રાજના નાદાના ભાઈના કાને આવી જેથી તપાસ કરતાં સાચી માલગ પડી અને પોતે કાઢીને નહીં કેતાં મનમાં જ રાખી. આ રાજનો નાનો ભાઈ નામ રતનસિંહ ધણું જ હુશીયાર અને ચાલાક હોવાથી તેને (સીપાઇને) નોકરીથી દુર કરવાને માટે સુચવ્યું. આ વાત રાણીના કાને આવી, પછી રાણીએ હીમત આપી કહ્યું શીકર નહી. હું તને જેટલા રૂપીયા જોઈતા હશે તેટલા આપીશ એમ કહી કટલાક રૂપીયા તેને તેજ વખતે આપ્યા અને એક સુરંગીને બોલાવીને કહ્યું કે આ સિપાઈના ઘરમાંથી તે માદારા મોહોલ સુધી સુરંગ કરી આપ. તેના બદલામાં હું તને ૨૦ લાખ રૂપીયા આપીશ. માટે ફીકર કરીશ નહી. તરતજ તેણે રાણીના કહેવા પ્રમાણે સુરંગ ખોદી ને માંહે દીવા મુક્યા. હમેશ સીપાઇ ત્યાં આવે જાયછે. આ વાતની ખબર રતનસિંહને

મડી કે તરતજ તેણે સીપાઈને દરગાહમાંથી બોલાવ્યા મોઢાં કલ્થો, કારણ આ વખતે ન્યાયનું કામ રતનસિંહ કરતો હતો અને ગાદીપતી કામદેવ હતો. કામદેવ તો સ્ત્રીને વશ થઈ ગયો હતો જેથી તેને મારી સ્ત્રી શીવાય બીજું કાંઈ બાન નહીં હતું. રતનસિંહે સીપાઈને પકડી મંગાવ્યાની વાત રાણીએ જાણી કે તુરતજ. * *

આટલું કહી પ્રકાશચંદ્ર બંધ રહ્યો.

શૃંગારકુંવર બોલી પછી તેનું શું થયું.

પ્રકાશચંદ્રે કહ્યું હવે મને મારી નાંખ કારણ મા-રાથી વાત કહી શકાય તેમ નથી કારણ કે મને આ તારા હીરના પાટા દુઃખે છે.

શૃંગારકુંવરે—હ્યો એક પાટો છોડું વાત કરો. આ વાત શૃંગારકુંવરને ધણીજ પ્રિય લાગ્યાથી હવે શું થશે તે ખબર રહી નહી.

પ્રકાશચંદ્રે વાત ચાલુ કરી—તુરતજ રાખને કહ્યું કે તમારો બાઈ અને આંદી આવ્યો હતો અને દાસીને કહ્યું કે તારી બાઈ સાથે ખાનગીમાં મળાવું છે. ત્યારે દાસી બોલી હમેશ મળાછે. તેમ આંદી આવે ત્યારે મળજો. પછી તેને લગ્નચાવવાને માટે દસ સોના મોહોરો આપી, તોપણ મારી દાસીએ ન લેતાં એકદમ મને આવી વાત કરી. મેં તેને પુછ્યું ત્યારે કહ્યું કે તમારી સાથે ખાનગીમાં કામ છે. પછી દાસીને મેં બહાર રાખીને હું અને રતનસિંહ બન્ને અંદર ગયાં. મેં પુછ્યું શું વાત છે ત્યારે તેણે મારો હાથ ઝાલી આપના જડીત પલંગ આગળ મને ગસડી લઈ જતો હતો, મેં તેને ફેટલોક ફપકો આપ્યો અને નિતી વિરૂદ્ધના વેણ કહ્યાં ત્યારે શરમાઈ આવ્યો ગયો. રાખને આ વાત પુરી કાને સ્વપ્ન થતાં કાની.

ધર્મ પ્રમાણે રૂવાંટા ઉભાં થયાં અને શરીરનું લોહી રંગ-
રંગ ઉછળવા માંડ્યું.

શુરને વહાણું શહસ્ત્ર, વિપ્રને વાહલી વિઘા;
પવિત્ર વાહણું પુન્ય, નિચને વાહલી નિંઘા.

અને વિચાર કર્યો કે મારો ભાઈ જો કે નિતીવાન
છે તોપણ મને લાગે છે કે માણસ જ્યારે કાગને અંધ થાય
છે ત્યારે તેને કશું સુઝતું નથી તો આ વાત ખરી હશેજ.
શું મારી પત્ની સ્ત્રી જીવું કહેતી હશે. એમ વિચારી તરતજ
તેને બોલાવી કેટલાક ઠપકો આપ્યો, અને કહ્યું કે હવે તા-
રૂં મોં મને ખતાવીશ નહીં. રતનસિંહે કેટલાક સોગાન ખાધા
પણ માન્યું નહીં ને છેવટે રાજાએ તેને મારી નાખવા
ફરમાવ્યું. આ નિતીવાન રતનસિંહ મોટા ભાઈની આ-
ગ્રા પ્રમાણે મરવા તૈયાર થયો ને છેવટ પોતેના હાથે ફાં-
સીએ લટકી મરણ પામ્યો, કામાંધ માણસને કાંઈ સુઝતું
નથી,—એમ કહી રડી પડ્યો અને કુસુમચંદ્રે જે વાત ક-
હી હતી તે વાત સાંભરી આવી ને સ્ત્રીને કહ્યું હવે મને
મારી નાંખ, મારાથી આ તારા અંધથી થતું દુઃખ સહન
થતું નથી.—

પ્રકાશચંદ્રે કહ્યું હવે મારાથી કેહેવાશે નહીં, નહીં
તો એક પાટો છોડ તરતજ એક છોડ્યોં બાકી રહ્યો—

પછી તે સ્ત્રીનેતો જે સાલ હતું તે ગયું ને હરનિ-
શ પોતે રંગભોગ કરવા લાગી. કેટલાક દીવસ વિત્યા પ-
છી આ સ્ત્રીએ પોતાના પ્યારા ચારને જલદી બોલાવવા
માટે એક ધરમાં સાંકળ બાંધી તેની સાથે બે ઘંટ એક
રાણીના મોહોલમાં ટાંગ્યો ને એક તે સિપાઈને ઘેર ટાંગ્યો
જેથી ઘંટ વગાડે ત્યારે એક બીજા આવે જાય. આંહી
એક વખત રાજા તથા રાણી પોતે હાસ્યવિનોદ કરેછે અ.

ને હિંચેળે હિંચેછે તેવામાં રાજાએ વિચાર્યું કે આ ઘટડી શાની હશે તરતજ ઉઠી વગાડી તો રાણીનો રાખેલો સિં-
પાછ દોડતો આવ્યો, અને રાજાને જોઈને શરમાઈ ગયો.
રાજાએ તેને પકડી બેસાડ્યો, અને ગારવા માંડ્યો ને પ-
છી તેની પાસે સઘળી હકીકત સાંભળી ને તરતજ પોતા-
ના બાઈને મરાવાનું કારણ પછુ પુછ્યું જેથી તે સિંપાછ
ખિતો ખિતો ગાતી ગયો અને છેવટ પોતાના બાઈનો પ-
સ્તાવો કરતો રાજા અતી દુઃખમાં આવી પડ્યો ને બો-
લ્યો સીંપાછ તને શીક્ષા નહી. કરતાં તને દેશનિકાલ કરે'છું
કારણ તું એક નિય જાતનો તરકડો છું અને વળી આ-
માં સઘળો વાંક મારી જે હું પ્રાંતુથી વાહાણી સ્ત્રિગણુતો
હતો તેનો છે. એમ કહીતેને ગામ બાર કાઢી મુક્યો— ને
આ સ્ત્રીને તીરસ્કાર, દધ, એક ગધેડા ઉપર બેસાંડી ગામ બ-
હાર ફેરવીને * * * * *

આટલું કહી બંધ રહ્યો. શૃંગારકુંવરે કહ્યું પુરી વાત
કરો, ત્યારે પ્રકાશચંદ્રે કહ્યું એયો બંધ છોડત્યારે શૃંગા-
રે વાતના રસમાં ને રસમાં છોડ્યો ને પ્રકાશચંદ્રે વાત
કહેવા માંડી.

પછી તે સ્ત્રીને ગામ બહાર કાઢી ને ગામમાં ફેર-
તો થયો. છેવટે રખડતી રખડતી એક પાસેના નગરમાં ગ-
ઈ ત્યાં ગુનકાને ઘેર રહી ત્યાંથી તે માંદી થઈ જેથી ગુન-
કાએ કાઢી મુકી. હવે આ સ્ત્રી જેવા સુખમાં હતી તેવાજ
દુઃખમાં આવી પડી ને છેવટ બૂખી તરશી ત્યાંથી જતી
રસ્તામાં વગડાની અંદર બૂલી પડવાથી વાઘ ઉપાડી ગયો
ને છેવટે તેને મારી નાંખી.

પ્રકાશચંદ્ર વાત પુરી થતાંને પોતે બંધમાંથી
મોકળો થયેલ હોવાથી એકદમ ફૂદી પલંગ નીચે જઈ શું-

મારકુંવરના હાથમાંથી તલવાર તલપથી ઝાંટી લઇ તેને નીચે ગળડાવી પાડી—કહ્યું કે—અરે દુષ્ટ રાંડ તેં મારો જીવ લેવાની પણ ધારણા કરેલ, તો હવે આ વેળા તને જીવતી મુકવી ઉચિત નથી. તોપણ હું આ વેળા તને મૃત્યુ દોષ્ટા કહેછે તેમ એટલે—

છયો.

સ્ત્રીના વાંક હજાર, તોય તેને નવ હણવી;
ડહાપણ દશે હજાર, તોય મુરખમાં ગણવી.
સતિ શિરોગણી શુદ્ધ, તોય જશહીંણી જારી;
હેડે અધીકું હેત, તોય તે નાખે મારી.

તે મુજબ તારા અવગુણુપર ધ્યાન ન લગાડતા તને જીવતી છોડી દઈછું—પણ હવે મારે આ ધરમાં રહેવું નથી. આમ કહી તે તુરતજ ત્યાથી થોડો સામાન લઈ બહાર નીકળ્યો, ને પુત્રના જતી વેળાના દરેક વચન યાદ આણી બોલવા લાગ્યો કે—

હર હર ઈશ્વર ! હું જેના ઉપર વિશ્વાસ રાખતો હતો તેણેજ દગો દીધો.

દાહરો.

ટાઢી શીતલ વનદેહ, નિર પથરા વેરન;
તરીયા રૂઠી જે કરે, તેમ દૈવ નહીં કરન.

આમ અતિ વિલાપ કરીને તે કાશીએ જઈ સન્યસ્ત લેવાને માટે તૈયાર થયો ને ટુંકી ટુંકી મજલો કરી છોવટ તે કાશીએ પોહ્યાંઓ.

કાશીએ પોહ્યાંઆ પછી પ્રકાશચંદ્રે ગંગા નદીમાં નાહી સંકરાચાર્યને વિનંતિ કરી કે મને દીક્ષા આપો—પણ તે વેળા એવો ચાલ હતો કે પુત્ર તથા પ્રેમદાની

રત્નવિના કોઈને સન્ધસ્તની દીક્ષા અપાતી નથી માટે પ્રે-
કાશચંદ્રને સંકરાચાર્યે પુત્ર તથા પ્રેમદાની રત્ન મેળવી આ-
વવાનું કહ્યું. આથી ગિચારો પ્રકાશચંદ્ર દીલગીરી સાથે
ચોતરફ પુત્ર શોધ કરતો ને નીચે મુજબ બોલતો બોલતો
ફરવા લાગ્યો—

॥ મીતિ ॥

પ્રકાશચંદ્ર—

માર્ગાનંદીમિત્તે, કુસુમસ્વયો, કમળાઆવેલા ॥

પ્રકરણ ૧૧ મું.

શૃંગારકુંવર—હવે ધરમાં એકલી રહી. પોતાનો ધ-
ણી નાસી ગયો તેથી તેને ખીલકુલ માનું લાગ્યું નહીં.
ગામમાં ચોમેર તેની બદબોઈ બોલાવા લાગી ને કેટલાક તો
તેને મોઢે પણ તેનું વાંકું બોલવાને ચુકતા નહીં.

પ્રકાશચંદ્રના સગા વહાલાએ શૃંગારને ઘરમાંથી બહાર
કાઢવાનો પ્રયત્ન તો ગિચાર કરેલ પણ અંતે તેઓ કજીયા-
થી ડરીને અને નહારા ન થવાની ધારતીથી શૃંગારને બો-
લાવ્યા વિનાજ રહ્યાં.

શૃંગારકુંવરને હવે નિરાંતે માલવાનું ગળ્યું—હમેશાં તે વ-
ધારે વધારે કુચ્છદંડમાં ચાલવા લાગી. ને નવા નવા માણુ-
સોને લોક લાજ તજીને ઘરમાં દાખલ કરવા મંડી. આ
સૌએ તેની સઘળી પુંજ ઉડાવી દીધી ને છેવટ તેને પો-
તાનું ઘર વેચાવ્યું. ઘરમાંના સારા સારા દાગીના, ઠામ ઠી-
કર જે હવે તે સૌ વેચીને પણ તે જાણ્યે તેના આશકો-

ને 'ખવરાવ્યું'. પણ જ્યારે પોતાની પાસે કાંઈ ન રહ્યું ત્યારે તે દુઃખી થવા મંડી. આ વેળા મધપૂડાને વળગનાર મધ-માખોના જેવા તેના આશકો વીગેરેએ તેને છોડી દીધી—

ગામમાં તો શૃંગારે પ્રથમથીજ આગર ગુમાવી હતી એટલે તેને કોઈ બે જદામ પણ આપે શાને? એટલે તો તે ભૂખથી રીગાવા લાગી.—

જુદા જુદા પુરુષોની સાથે વિલાસ કરવાથી તેનું શરીર પણ 'જગડ્યું' ને અસંખ્ય રોગની ભોંકતા થઈ. એટલે પછી પોતાના ગનમાં અતિ પરતાવા લાગી—હવે કેમ કરવું તે વિચારવા લાગી—

ધણીને ખોયાનો ને પુત્રપર જોટા આજ મૂંઝાનો પરતાવો આ વેળા તેને થવા લાગ્યો. ને તે નક્કી થયું કે—આં સર્વ દુઃખ હું મારા દુષ્ટાગનાજ ભોગવું છું— પણ આવો પછવાડેનો પરતાવો શા કાગનો ?

તેના સગાઓએ તો તેને તજ્જલ હતી એટલે તેઓ તો તેને આવી વેળાએ બોલાવે પણ શાના—વળી કોઈના દીલમાં પરોપકાર બુદ્ધિથી આ વિચાર આવે તોપણ તેના કામ એવા નિયમ હતા કે તેને ઘેર જનારને પોતાની આ-ખર જવાની મોટી ધાસ્તી વેંદારવી પડે—માટે આ વેળા તે અત્યંત પીડા પામવા લાગી—શૃંગાર ગનમાં વિચારવા લાગી કે—હવે મારે કોઈ એવો રસ્તો નથી કે જ્યાં હું માફ ગુજરાન કરી શકું—એટલે છેવટે તેણે લાચારીથી પોતાનો પુત્ર કુસુમચંદ્ર રોહિકાનગરીમાં કેદ થએલ હતો જે બાબતની પોતાને ખબર અગાઉથી હતી તેને મળવા જવાનું ધાર્યું.

આ વેળા તેના દીલમાં એમ થયું કે—અરે મેં તેને ઓછું દુઃખ નથી દીધું, કે આ વેળા તે મને મદદ કરે? પણ

જોહા તો ખરી શુ થાય છે એમ ધારી તે તે તરફ જવાને તૈયાર થઇ. રસ્તામાં વળી વિચારતી કે—તે આજસુધી ત્યાં હશે કે નહીં તેની પણ મને ખબર નથી—માટે જો મને નહીં મળે તો પછી મારે ત્યાં શું કરવું?—આમ આ સર્વ આગતના જુદા જુદા વિચાર કરતી તે પાછી વળી જવાનું મનમાંને મનમાં ખોતી ને રોહીકાનગરીમાં આવી પહોંચી.

ગામમાં પેસી—તે ચોતરફ ફરવા લાગી સળંગ કુસુમચંદ્ર કોઈ ઠેકાણે મળે છે, પણ આમ રખડ્યાથી તેને કુસુમચંદ્ર તે શી રીતે મળે? આ વેળા તો તે રાજ્યનો કર્તા હતા તરીકે થઇ પડેલ હતો ને દીવાનગીરીની જગ્યાનું કામ ચલાવતો હતો. ભૂખ તથા થાકથી કંટાળીને શું મારકુંવરની આંખમાં આંસુની ધારા વહેવા માંડી—ને તે હૃદયપાસે પોતાનું મોત માગવા લાગી છેવટ એક વાણી-સાના ઘરની પછીત જે શરીયામ રસ્તાપર પડતી હતી ત્યાં બેઠી—

એવામાં કુસુમચંદ્ર બે ઘોડાની ગાડીમાં બેસી તેજ રસ્તે નિકળ્યો—ને ગામમાં માણસને હરકત ન આવે માટે પોતાના ઘોડા હળવે હળવે ચલાવતો આ બાઈ બેઠી છે ત્યાં આગ્યો.—

ખંનેની દ્રષ્ટિ સામ સામી મળી એટલે કુસુમચંદ્રે પોતાની નવીમાના જેવો ભાસ લાગ્યો. પણ તેને કેમ કેવાય? વળી તે મન સાથે વિચારવા મંડ્યો કે—તે અત્રે ક્યાંથી હોય?—આમ વિચારી જરા આગળ ચાલ્યો—પણ વળી તેનું મન તેની તરફ ખેંચાયું. ને વળતે હોય પણ આમ ધારી તે બાઈ કોણ છે તથા તે ક્યાં રહે છે એટલું પૂછવાને માટે પોતાના એક સિપાઇને ત્યાં મોકલ્યો—

શૃંગારકુંવરના દીલમાં તો એ કુમુગચંદ્ર છે તેમ બી-
લકુલ થયું નહોતું. જેણે સિપાઈ પોતાની પાસે આપ્યો
તેણેજ શૃંગારકુંવર પ્રત્યે બોલ્યો બાઈ એન તમે કયો ગામ
રહો છો? શી નાત છો? ને આંહી કેટલા રોજથી આવેલ
છો? શૃંગારે કહ્યું મારી નાત જાતનું તમારે શું કામ છે?
સિપાઈએ કહ્યું અમારા ઉપરી સાહેબ જે આ ગાડીમાં
બેસીને જાય છે તે પૂછે છે માટે ખરું કહો—

શૃંગારે કહ્યું હું બ્રાહ્મણ છું ને મણીપુરમાં રહું છું.
આંહીતો આજજ આવી છું. સિપાઈએ કહ્યું તમારું નામ
શું? જવાબમાં શૃંગારકુંવર.

આ બીના સિપાઈએ કુમુગચંદ્રને કહી એટલે તો
તેના દીલમાં નકકી થયું કે એ મારી નવી મા છે. તુરતજ
એક માણસને તેની પાસે મોકલી તેને—પોતાને ત્યાં તેડી
જવાને કહ્યું ને પોતે બહાર ફરવા ગયા—

માણસે આવી શૃંગારને કહ્યું એન તમે અમારા ઉ-
પરીને ઘેર ચાલો તે બહુ બક્ષા માણસ છે. ને તેમણે મને
મોકલ્યો છે.

તમારો ઉતારો જો કાઈ જગાએ મુક્યો હોય તો
ચાલો મને બતાવો આપણે તે ફેરવાવી લઈએ—

શૃંગારકુંવરે કહ્યું—મારો ઉતારો તો ગારી સાથેજ
છે. પણ તમારા ઉપરીને ત્યાં મારે શા માટે આવવું જો-
ઈએ—પેલે માણસે તેને ઘણી સારી રીતે સમજાવી ત્યારે
તે તેની સાથે તેને ઘેર ગઈ—

ઘરમાં પેસતાંજ કમળાગૌરીએ તેને ઓળખી ને
શૃંગારે કમળાગૌરીને ઓળખી—કમળાને તેણે ધણું ધણું
દુઃખ દીધું હતું પણ તે તે આવેળા જાણે જુલોજ ગઈ ન
હોય એમ હર્ષથી તે તેને પગે લાગી. ને તમે આંહી ક્યાં-

થી એમ બોલવા લાગી—

શૃંગારકુંવર તો અંખવાણી પડી ગઈ ને આંખમાં પાણી આવી ગયાં તુરતજ કુસુમચંદ્ર ત્યાં આવ્યા ને તે પાણુ પોતાની માને આગળની તેની પોતાના પ્રત્યેતી ખરાખ વર્તણુંક ન સંભારતાં પગે લાગ્યો ને માણ ગાણ કહેતો પૂછવા લાગ્યો કે—આંહી ક્યાંથી?

કુસુમચંદ્રના મુખમાંથી આ શબ્દો સાંભળતાંજ શૃંગારકુંવર રડી પડી એટલે કુસુમચંદ્રે તેમજ કમળાગૌરીએ તેને છાતી રાખી—ને પછી જમાડી સર્વ દકીકત હળવે હળવે પૂછી જોઈ એટલે તો કુસુમચંદ્રને ધણુંજ ગાહું લાગ્યું.

સાંજ પડી એટલે કમળા તથા કુસુમચંદ્ર ખંને વિચારવા લાગ્યા કે—હવે શૃંગારકુંવરને રાખવી તેતો ઠીક. પણ જે આવી નીચ છે તે પોતાની નીચવર્તણુંક હવે પણ શું છોડશે? આગ ધારી તેને ભેગી ન રાખવાનું કરતાં પાસેજ એક ઘર હતું તેમાં રાખવાને નક્કી કર્યું ને ખીજે દીન તે મુજબ કર્યું—

શૃંગારકુંવર હવે ઘણીજ સંભાળથી સારી રીતે ચાલવા લાગી ને કુસુમચંદ્રે પણ તેનું માંદગી શરીર સુધારવાને ડાકતર વીગેરેને સારી બલામણુ કરી તથા જોઈતો સામાન પૂરો પાડવા માંડ્યો. એટલે તે લગભગ બે માસમાં લત્તુદરત થઈ—

આ બે માસની મુદતમાં કુસુમચંદ્રને હમેશાં પોતાના પીતા ક્યાં હશે, કેવા દુઃખમાં હશે, વીગેરે વિગેરે વિચારથી નિરાંતે ઊંધ આવી નહોતી. છેવટ તેણે પોતાના પિતાની ખજર કાઢવાને માણસો મોકલવાનું ધાર્યું. ને બે ચાર માણસોને તે શોધ કરવાને મોકલ્યાં—

લગભગ ૬ માસ આમ જવા આવેલ છે એટલામાં
એક માણસ હાથમાં અરણ્યમાંથી કાપી કાઢેલ એક વાં-
સની મોટી લાકડી લઈ તથા ખભે દોરી તથા લોટા ટી-
ગાડેલ. મોઢેથી નીચે મુજબ બોલતો બોલતો કુસુમચંદ્રના
મેહેલ પાસેથીજ નીકળ્યો.—

ગિતિ.

માર્યાનવિમરુંસેકુસુમચોયોકમલાઆવેલા.

આ વેળા કુસુમચંદ્ર પોતાની કેળીનમાં હીંચોળા
ખાટપર બેસી હીંચતો હતો તેણે તે સાંભળ્યું એટલે તે
તુરંતજ હીંચોળાખાટપરથી નીચે ઉતરી ખારીમાંથી જોવા
લાગ્યો. જોતા વારનેજ તેને પોતાના પિતા આ છે એમ
લાગ્યું ને ખારીકાથી તેના મુખ સામું જોવા લાગ્યો. એ-
ટલે તો તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. ને તુરંતજ તે મોટે સાદે
બોલ્યો કે—

ગિતિ.

ઈશ્વરનીઈચ્છાથકિમલાકુસુમચંદ્રગારથયાંમેલાં.

આ બોલ સાંભળતાં પ્રકાશચંદ્રે તેના સામું જોયું. ને
ખંતેની નજર સાગસામી ગળી એટલે કુસુમચંદ્ર મેડીપરથી
હુકે ઉતરી પોતાના પિતાનું કાંડુ પકડી તેને પોતાના મેહ-
લમાં લાવ્યો ને હર્ષથી તેને પગે લાગ્યો.

પ્રકાશચંદ્રના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં પોતાના પુ-
ત્રને પોતે જે દુઃખ દીધેલ તે આ વેળા તેને સાંભરી
આવ્યું એટલે—તેના નેત્રોમાંથી અશ્રુ નીકળવા માંડ્યા
આ જોઈ કુસુમચંદ્રે તેને કહ્યું કે—[વધીએ જે લલાટમાં
લખેલ જીવ છે તે મુજબ થાય છે માટે તેમાં તમારે મી-
થ્યા શાય કરવો નહીં, એમ કહી તેને ધીરજ દીધી.

બાપ દિકરો મળ્યા પછી સાંજને વખતે વાળુ કરીને નિરાંતે બેઠા એટલે કુસુમચંદ્રે પોતાના પર થએલ ને પ્ર-
કાશચંદ્રે તેના પર થએલ સર્વ હકીકત અરસપરસ કહી.
આ વેળા બંનેના દીકરામાં બહુ દુઃખ લાગ્યું પણ હવે ગયા
દુઃખનો શોચ ન કરવો એમ મનમાં ધાર્યું થોડીવાર પછી
કુસુમચંદ્રે પોતાની નવી મા અત્રે આવેલ છે એ વાત
પોતાના પીતાને કહી એટલે તો પ્રકાશચંદ્રને અતિ માહું
લાગ્યું ને બોલ્યા. લાઘવળી તેને અત્રે તેં શા માટે રાખી?
તેનું મોં જોતું હતીત નથી—કુસુમચંદ્રે કહ્યું—પીતાજી તેમ
થાય નહીં હાથ. બનનાર વાત બનેછેજ તેમાં તેનો શો દોષ?
વળી તેને માથે જે દુઃખ મડેલ છે તે તે જો માણસ હોશે
તો સારી રીતે જાણશે કે એ મારા કરેલ પાપનું ફળ હતું
—હાલમાં ૮ માસથી તે અત્રે છે પણ તે મુદતમાં મને
એમ લાગે છે કે—હવે તેણે તેની આવ મુધારી છે માટે
આપે પણ તેના પરથી રોશ કાઢી નાંખવો. આ સર્વ બી-
ના સાંભળી પ્રકાશચંદ્રે તેને જમને મળ્યો ને અત્યંત આનંદ
અરસપરસ થયો—ત્યારબાદ તે કુટુંબ સુખથી દીવસ ગુ-
જારવા લાગ્યાં.

અગાઉથી આહક થનારનાં મુખ્યારક નામો.

નકલ	નામ.
૩૫ માહારાજ વાચળ જાહાદુર.	મોરખી.
૨૫ માહારાજ જસવંતસિંહજી જાહાદુર	લીંબડી.
૨૫ માહારાજ કેશરીસિંહજી જાહાદુર	ઈડર.
૨૫ જામસાહે વિભાજી જાહાદુર	જામનગર.
૨૦ દીવાન જાહાદુર મણીભાઈ જશભાઈ	વડોદરા.
૧૫ દીવાન જાહાદુર હરિદાસ ગિહારીદાસ	ગુનાગઢ.
૧૫ દેશાઈ દરિપ્રસાદ સંતોષરામ જી. પી.	ભાવનગર
૧૦ દરબારશ્રી કેશગસિંહજી લધુભા	ગુંદીઆળા.
૧૦ વિજયશંકર ગવરીશંકર નાયગ દીવાન સાહેબ ભાવનગર	
૧૦ રાવસાહેબ ગણપતરાવ અમૃતરાવ	"
૫ નથુભાઈ ગોહડભાઈ પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી	"
૫ માધવસિંહ રાગાભાઈ પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી	"
૫ મી. લલ્લુભાઈ ગાંડાભાઈ	"
૫ ગુશાઈ ગજરાજ ગરજી ઉમરાવ ગરજી	"
૫ રા. રતીલાલભાઈ આ. ઇંજીનયર	મહુવા.
૫ રા. બેહુચરલાલ દીઆજજી વકીલ.	ભાવનગર.
૫ " હરીદાસ વખતચંદ	ધાંગધા.
૩ ,. જગન્નાથ લક્ષ્મણ	"
૩ " પ્રભાશંકર વેણીશંકર	ભાવનગર.
૧૫ " નરોત્તમદાસની મારફત	"
૨ " પ્રભાશંકર જટાશંકર	"
૨ " પંડુદાસ મુળજી	"
૫ " છોટાલાલ ગવરીશંકર	"
૨ " પુરુષોત્તમદાસ ભક્તિરામ	"
૧ " ગઢવી પીંગળશી પાતાભાઈ	"
૧ " બીખાજી હોરમસજી	"
૧ " મુકંદરામ કેશવરામ	"
૧ " રામકૃષ્ણ નાગરદાસ	"
૨ " ભાસ્કરરાવ ગુડસકન્નાઈ,	"

- ૧ „ લલ્લુભાઈ પીતાગર. „
- ૧ ” ભીમજી ગીલાભાઈ „
- ૧ ” કે. એફ. બનાજી „
- ૧ ” કપીલરાગ દેશવરાગ „
- ૧ ” ગોપાળજી રઘુભાઈ „
- ૧ ” ગવરીશંકર બાળકૃષ્ણ „
- ૧ ” રંગીનાદાસ „
- ૧ મી. જમાલુદીન બાબુલભાઈ „
- ૧ રા. શામળલાલ નંદલાલ „
- ૧ ” માધવજી જમનાદાસ „
- ૧ ” ભાઈશંકર જગજીવન „
- ૧ ” દોલતરાય છોટમલાલ „
- ૧ ” હામીલદાસ ભગવાનદાસ „
- ૧ ” નાગજી પુરષોત્તમ „
- ૧ ” ભાઈચંદ જેઠાજી „
- ૧ ” હેમચંદ બાલુ „
- ૧ ” રેવાશંકર ગવરીશંકર „
- ૧ ” મહીપતરાગ ગોવીંદરાગ ડાકતરસાહેબ „
- ૧ ” મોતીલાલ મુલજી ખાસ્તર „
- ૧ ” માધવજી જમનાદાસ કેશીયર „

મોરબી.

- ૧ રા. લલ્લુભાઈ ગોવીંદદાસ.
- ૧ ” ગજનંદ ગોપાળજી.
- ૧ ” ડાહ્યાભાઈ વણીરાગ.

લખતર.

- ૧ ના. લક્ષ્મણ સખારામ.

જુનાગઢ.

- ૫ રા. ડાકતર ત્રીભોવનદાસ.

૨ વક્રીલ જગજીવન પ્રેમજી.

જામનગર.

૫ મેહેરજીના મગનજીનામાધ દીવાન જીહાદુર

૨ રા. રાધવમાધ સાહેબ હજીરી

૨ " કરસનમાધ સાહેબ હજીરી

૧ " મોહનજીના મુગટરામ.

૧ " જોવનજી હંસરાજ

૧ " દુર્લભદાસ શામજી ધવ.

મહુવા.

૧ દોશી. ગુજાગચંદ વીક્રમ.

૧ પા. જગજીનાદાસ દુર્લભદાસ.

૧ મેતા મગનજીના જોતિંદજી.

૧ માંધી. પ્રાગજી પદમશી

ધોલેરા.

૧ છોટાજીના પીતામજી.

૧ પીતામજી હગન.

૧ દેવશી ડાહ્યામાધ.

પાળીયાદ.

૧ રા. મળીશંકર નાયામાધ.

૧ " પુરૂષોત્તમ રઘુરામ.

૧ " જગજીવન પુરૂષોત્તમ.

૧ " ભુપતસિંધ અગામાધ.

જોટાદ.

૧ રા. પુરૂષોત્તમ કકલ.

૧ રા. શા. નાનચંદ કેશવ.

૧ રા. જાણુ જાણુ સ્ટેશન ગાસ્તર.

સુડ.

૨ કુમારશ્રી. માધવમિંદજી મેહેરસિંદજી સાહેબ.

વઢવાણુ જંકશન.

૧ રા. છોટાલાલ મજાણુજીનાસ કાર્યોગ કલાર્ક.

" ગંગુદાસ તાપીદાસ ડાકતર.

૧ " ભાઈશંકરભાઈ વકીલ ધાંગધ્રા દરબાર.

ભરત.

૨ ગા. પરમાણુદાસ કલ્યાણદાસ.

૧ " કાશીદાસ ગોવીંદદાસ.

અમરેલી.

૧ મકનદાસ ગાંગળ.

૧ પીતાંબરદાસ નારણદાસ. મીસ્ત્રી.

૨ રા. લલુભાઈ હરજીવનદાસ આયુરોડ.

૨ રા. ડાહ્યાભાઈ નેકશન પોસ્ટ માસ્ટર પાટડી.

૧ રા. ઉત્તમરામ બેચરદાસ ઈજનેર.

૧૦૦ બુકસેલર જગજીવન દલપતરામ અમદાવાદ.

૨૫ વોરા અળદુલહુસેન આદમજી બુકસેલર ભાવનગર.

૨૫ બુકસેલર. પાનાચંદ તેમ્નમાઈ ભાવનગર.

૩૫૦ કુલ.

ઉપકાર પત્ર.

આ પુસ્તક બાહાર પાડવામાં ગને રા. રાજેશ્રી દે-
શાઈ હરિપ્રસાદ સંતોષરામ જસ્ટીસ ઝોફ ધી, પીસ ત-
રફથી તથા વડોદરાના દીવાન બાહાદુર મણીભાઈ જશ-
ભાઈ તથા જુનાગઢના દીવાન બાહાદુર હરિદાસ ખીહારી-
દાસ તરફથી જે મદદ મળેલી છે તેને માટે હું એ મુ-
રખી સાહેબોનો ઉપકાર માનું છું.

લી. પ્રસિદ્ધ કર્તા.

મણીલાલ ત્રિ. હરનારાણુય ભટ્ટ.

નીચે દર્શાવેલાં પુસ્તકો હાલમાં મેં તૈયાર કરી રા-
ખેલાં છે સો જે કોઈ મદ્યદસ્થ તેમાંની બેસેં કોપી રા-
ખશે અગર બેસેં કોપીના આહાક કરી આપશે તો બાહા-
ર પાડવામાં કોઈ પણ જાતનો વીજંત થશે નહીં.

૧ રત્નસિંહ નાટક.	૮ વનરાજ આવડો નાટક
૨ ભાવનગર શેહેરની રચના.	ત્રીઅંકી.
૩ લાડે રીપન ચરીત્ર.	૯ પૃથ્વીરાજ ચહુવાણુ.
૪ વીક્ટોરીયા વીજય.	૧૦ રક્ષમણી હરણુ.
૫ વિદ્યા ગુણુ વર્ણન.	૧૧ સિતાસ્વયંવર.
૬ ગૌ પુકાર.	૧૨ કમળાકુંગારી અને લ-
૭ મિત્ર ગુણુ વર્ણન.	ધુવંદશાનું નાટક.

નીચે લખેલાં પુસ્તકો મારી પાસેથી રોકડો કીમતે મળશે.

પુષ્પગાણુ વિજ્ઞાસ કાવ્ય.	૦—૨—૦
સંગીતશાસ્ત્ર.	, ૦—૪—૦
શુકનકાવ્ય.	૦—૧—૦

દૈશાધ હરિપ્રસાદભાઈની સુંદર છળી સાથે

કુમુદચંદ આખ્યાન.	૧—૨—૦
------------------	-------

જાહેર ખખર.

રત્નસિંહ નાટક થોડા દિવસમાં રાવ સાહેબ ગણુપ-
તરાવ અમૃતરાવની સુંદર છળીની સાથે જાહાર પાડવા-
માં આવશે. જે નાટક લાલગાં દારકાં નૈત્તમ નાટક મં-
ડળીને ભજવવા આપવામાં આવ્યું છે. કીમત ૦—૮—૦
આના આઠ રાખેત્ર છે. મોઢક થનાર સદ્મહસ્થોએ મને
પોતાનું નામ લખી મોકલવું.

29th. September 1888.

I have gone through the greater por-
tion of Kusumchandra Akhyana and have
much pleasure in recording my opinion
that the book is on the whole well written.
The plot is excellent. The subject speci-
ally treated of, are of course, the ordinary

ones, viz. too late second marriages in case of males, cruel and harsh treatment of step children by their step mothers, the great mother-in-law difficulty which is not only felt in India but also in Europe, and which has retarded the progress of female education to an immense degree. All these topics are more intelligently handled than could be expected of a young man of not more than 16 years of age. His descriptive powers are indeed great. He has introduced into his story two essays, one on Learning and the other on Friendship which are worthy of being studied and which can do credit even to a scholar. The thread of the story is so artistically interwoven with the incidents that nothing appears to be unnatural and that everything comes after another as a matter of course. If the author should succeed in getting tangible support and encouragement to enable him to continue his literary life, he is sure to do greater and more substantial service to the Gujarati Language than many of our Graduates.

BHAVNAGAR. } *Sháh Máhásukh Nársinhdás.*
 29 / 9. / 1888 } 2nd. Assistant Master
 High School, B. A.

સર્ટિફિકેટ્સ.

૨. કુસુમચંદ્ર આખ્યાન નામની વારતા એ' ગ્રાંટી
 બેપ્રકરે વાંચી ગને બહુજી આનંદ થયો છે, દરેક સદસ્ય-
 હરેએ આવશ્યકતા જાણતાં વાંચવા લાયક છે વારતામાં

સાંવડી મા થકી ઓરમાન છોકરા પર કેવા જીલમ શુ-
જરે છે તેનો આબેહુળ દેખાવ આપેલો છે. બોધ ઉત્તમ છે.
વર્ણન ધણીજ રસીક છે અંદર આપેલા રસોમાંથી કરાણા-
રસ, શૃંગારરસ, ધણીજ સારી રીતે વર્ણવ્યા છે. અંદર દર્શા-
વેલા બે નિબંધો માણસ માત્રને વાંચવા લાયક છે. મીત્ર-
તા વીશેનો નિબંધ ધણીજ રસિક છે. બીજો કેળવણી વી-
શેનો તે પણ રસીક છે. શબ્દોની ખુબી ગ્રંથકારે ધણીજ
સારી રીતે વર્ણવી છે. કુસુમચંદ્રની તેના પીતા પરની ભ-
ક્તિ, અને શૃંગારકુંવરના કૃત્ય અવશ્ય વાંચવાળા-હાથમાં
પુસ્તક લીધા પછી નીચે મુકવાતું મન થતું નથી. તેમજ
વળી અંદર આપેલા રસીક સ્તોત્રો અને કવીતાઓ વાંચી
આનંદ થાય છે. વળી પેહલેથી તે છેલ્લે સુધી રસમાં તે
રસમાં વર્ણવી છે. નીશાળમાં શીખતા વિદ્યાર્થીઓએ આ
બુક અવશ્ય વાંચવીજ એ મારી બલાગણ છે.

(સહી) લાલશંકર ઉમીયાશંકર.

૩. ભટ્ટ. મણીલાલ હરનારાયણ.

તમારા તરફથી કુસુમચંદ્ર આખ્યાન નામની બુક
મને મળી તે વાંચી આનંદ થયો છે. શેહેરનું વર્ણન ધણી-
જ ઠાઠથી વર્ણવ્યું છે. વિજયાગૌરીનું મૃત્યુ અને પ્રકાશ-
ચંદ્રનું વિજયાગૌરીની સાથે બોલવું, તેમજ વિજયાગૌરીને
આપેલાં વચન બુલી જઈ કુસુમચંદ્રનો તિરસ્કાર કર્યો છે તે
દેખાવ ધણીજ સારી રીતે માણસને અસરકારક થાય તેમ
વર્ણવ્યો છે. શૃંગારરસ જારતી વાપર્યો છે. વર્ણન કરવાની
ખુબી ધણીજ સારી છે. મિત્ર કેવા જોઈએ, પુત્ર કેવા જો-
ઈએ, સ્ત્રી કેવી જોઈએ, માઆપોએ છોકરાની સાથે કેમ
ચાલવું, છોકરાંએ માઆપની સાથે કેમ ચાલવું, સ્ત્રીએ પુ-
રુષની સાથે અને પુરુષે સ્ત્રીની સાથે કેમ ચાલવું તે સધ-
ળું આ એક રસિક નાની બુકમાં સમાવેલું છે. આવા
પુસ્તકો વાંચવાથી માણસને કેટલો ફાયદો થાય છે તે વિ-
ચારવાથી માલમ પડશે. મિત્ર તથા વિદ્યા વિષેનાં જે નિ-
બંધો વર્ણવ્યા છે તે વાંચી સંતોષ ઉપજાવે તેવા છે.

(સહી) રવીશંકર કચ્છાશંકર.

